М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПРИЄДНАННЯ ЧИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ?

КРИТИЧНІ ЗАУВАГИ З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ КОНЦЕПЦІЇ

ВИДАВНИЦТВО "НОВІ ДНІ"

Торонто — 1972

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПРИЄДНАННЯ ЧИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ?

КРИТИЧНІ ЗАУВАГИ З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ КОНЦЕПЦІЇ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО "НОВІ ДНІ"

Торонто — 1972

Видано коштом Центрального Комітету
Об'єднання Демократичної Української Молоді (ОДУМ)

Basilian Press — 286 Lisgar Street, Toronto 3, Ontario, Canada

П Е Р Е Д М О В А

Від ученого ждемо не лише ґрунтовного знання фактів, але й наукової аналізи та висновків, що допомогли б іншим людям пізнати правду. Важливість знання правди про минуле свого народу прекрасно розуміли ще Тарас Шевченко, М. Костомарів та інші Кирило-методіївці, коли закликали своїх сучасників: Пізнайте істину, а вона визволить вас!

Але в обстановці суспільних, ідеологічних, релігійних чи політичних контроверсій інтелектуалові будь-якої національности буває не легко йти шляхом наукової істини. Розуміючи цю ситуацію, Ортеґа і Гассет остерігав своїх еспанських колеґ: "В час великої контроверсії інтелектуал повинен мовчати, якщо він не сміє писати правду!"

У світлі сказаного, науковий есей Михайла Ю. Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання" є доказом саме такої мужности цього українського інтелектуала.

В нього є ряд інших серйозних наукових праць, як "Римська монета на території України" (1959), "Коли і як виник Київ" (1963), "Біля джерел слов'янської державности" (1964), "Походження Руси" (1968). Однак ця праця, написана мабуть перед 1969 роком, яскравіше за будь-яку іншу свідчить про авторову вірність науковій істині. Намагаючись виправити помилки в історіографії УРСР, які вкралися туди протягом останніх 40 років, М. Ю. Брайчевський сказав правду про два найсуттєвіші моменти в історії українсько-російських стосунків: Переяслав 1654 і Андрусів 1667.

Автор праці — марксист і в своєму дослідженні частинно користується досвідом таких істориків, як українець М. Яворський і росіянин М. Покровський. Водночас М. Ю. Брайчевський власним стилем і з залізною логікою наочно показує, що 1654 рік був роком зустрічі двох окремих держав — української та московської. Оформлена в двосто-

ронній договір ця зустріч закінчилася в Андрусові поневоленням України внаслідок імперіялістичної політики царської Росії.

Ледве чи є в цій праці щось, чого не знали б або чого не обмірковували б — спільно й наодинці — історики сучасної України. Але тільки М. Ю. Брайчевський посмів оформити свої досліди в науковий есей і запропонував його одному радянському видавництву.

Коли ж ця його праця почала припадати там пилом, по Україні розійшлися відписи машинопису, зроблені без авторового відома. Один із них продістався — теж без відома автора! — до В-ва "Нові Дні" в Торонто, Канада, де й вирішено надрукувати його. Чому?...

По-перше, українська громадськість поза межами України є живою частиною української нації. Вона хоче знати і повинна знати, що і на який лад опрацьовують українські вчені на рідній землі. Таке знання допоможе нам — розсіяним по всій земній кулі — зберегти себе, як українців, розвинути своє культурно-наукове життя і не відстати від розвитку суспільної думки в Україні.

По-друге, кожна творча думка, сказана від української людини і ставши "на папері сумними рядами", вже належить українському народові. М. Ю. Брайчевський — син українського народу, що зріс і здобув освіту на українському ґрунті й народному труді; він працює серед свого народу і знає його сучасні пекучі потреби й прагнення.

Поскільки його нової праці не видано друком в Україні (де для цього є найдогідніші умови), правильно зробили ті, що виготовили відписи для своїх земляків. І правильно робить В-во "Нові Дні", видаючи друком цю вартісну працю, щоб українці в широкому світі — а може й земляки в Україні — ознайомилися з тією мужньою спробою вивести їхню історіографію на шлях істини.

Народ повинен знати правду. Тому повинні знайтися й люди, які зважилися б сказати правду. Кожний читач цієї книжечки визнає, що її автор посмів виконати священний обов'язок українського інтелектуала.

РОМАН РАХМАННИЙ

1.

В шерегу прикрих явищ, пов'язаних із так званим культом особи, стоять деякі перекручення в сфері історичної науки, зокрема в історії України. Боротьба з "шкідливими наслідками культу особи" до осени 1964 року зводилася переважно до викреслювання імени Сталіна (навіть у таких контекстах, де його згадка була конче необхідною) та до перегляду деяких засад, свого часу висунутих самим Сталіним і піднятих до рівня незаперечної догми. Цей перегляд обмежувався часто поверховими шарами, тоді як суть справи залишалася незайманою. Тим часом протягом 30-х, 40-х та на початку 50-х років у нашій історіографії вкорінилися деякі тези, що становлять собою очевидне викривлення історичної правди і ревізію теоретичних підвалин марксизму-ленінізму.

В історичній українській науці особливо прикрі перекручення мали місце після 1947 року, коли головний колектив істориків Радянської України — Інституту історії АН УРСР — був безпідставно звинувачений у буржуазному націоналізмі[1]), а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб. Побоюючись дальших звинувачень, українські історики піддали ревізії ряд засадничих формул, у тому числі й таких, що були цілком правильними і адекватно відбивали реальний історичний процес.

Виступаючи з промовою на XXII з'їзді КПРС і говорячи про обстановку, яка склалася на Україні в 1947 році, коли на чолі ЦК КП(б)У стояв Каганович, М. В. Підгорний (тоді перший секретар ЦК КП(б)У) підкреслював: "Вважаючи себе непогрішимим, Каганович одноосібно, в обхід ЦК, вирішував найважливіші питання життя республіки,

---

[1]) "Більшовик України", № 8, 1947, стор. 1-10.

при чому дуже часто неправильно. Будучи великим майстром інтриг і провокацій, не маючи дослівно жодних підстав, він обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників.

За вказівкою Кагановича в пресі з'явилися розносні статті проти ряду відданих партії і народові письменників. Однак це не задовольнило Кагановича. Він став добиватися скликання пленуму ЦК з порядком денним: "Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У", хоча *в дійсності такої небезпеки не було*" (підкреслення наше — М. Б.)[2]).

В цій обстановці підготовки інспірованої справи і з'явилася підписана Кагановичем постанова ЦК КП(б)У від 27 липня 1947 року, в якій колектив українських істориків піддано гострій критиці за "рецидиви буржуазного націоналізму".

Здавалося б, цитована заява тов. Підгорного повинна була спрямувати нас до критичної переоцінки того, що зроблено в українській історіографії протягом 1947-1956 р.р. Але цього не сталося і все, по суті, залишилося постарому: узагальнюючі праці з історії України, науково-популярна література містить формулювання в тому вигляді, в якому вони з'явилися після постанови ЦК КП(б)У 1947 р. і найбільш завершену форму дістали в "Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією", опублікованих у кінці 1953 р.

Але хибність деяких надто важливих тверджень, які мають зараз повсюдне поширення, цілком очевидна: їхня невідповідність історичній правді демонструється без особливих труднощів шляхом простого зіставлення з джерелами. Часто при висвітленні того чи іншого питання історик опиняється в дуже скрутному становищі і змушений, аби дотриматися декретованого аспекту, просто приховувати від читача загальновідомі і цілком безперечні факти.

Це завдає надзвичайно великої моральної і політичної шкоди нашій науці, зокрема в тій гострій ідеологічній бо-

---

[2]) XXII Съезд КПСС, стеногр. отчет, т. I. Москва, 1962, стр. 280.

ротьбі, яку наш народ веде проти буржуазного світу. Перекручуючи або приховуючи факти, відстоюючи заздалегідь хибні тези, що спираються на однобічно і тенденційно підібраний матеріял, ми даємо нашим ідейним ворогам надзвичайно гостру зброю проти самих себе, дозволяючи звинувачувати нас у фальсифікації історичного прогресу.

Аби не бути голослівним, наведу один характеристичний приклад. В 1964 р. в Західній Німеччині була опублікована стаття емігранта Ярослава Полянського (тут, очевидно, автор мав на увазі Пеленського — ред.), присвячена повоєнній українській історіографії, в якій, поміж іншим, читаємо: "Типово, що радянські українські історики завжди замовчують битву під Конотопом (липень 1659), у якій Іван Виговський, командуючи з'єднаними козацько-татарсько-польськими силами, завдав рішучої поразки російській армії.

Ані Соловйов, ані жоден інший представник російської імперіялістичної школи істориків не наважувався приховувати такі історичні факти". Заперечувати подібні обвинувачення дуже важко. Ми можемо лаяти наших ворогів (що, до речі, і робимо надто охоче, забуваючи, що сама по собі лайка — зрештою дуже поганий метод дискусії), але навіть наші друзі в таких випадках змушені замовкати перед лицем суворих фактів. Бо, як казав Кузьма Прутков: "Единожды солгавши, кто тебе поверит".

У цій статті я хочу піднести питання, яке давно назріло, яке уже довгий час обговорюється в наукових кулуарах, але ще й досі не вийшло за стіни цих кулуарів. Ідеться про висвітлення, а зокрема — про оцінку подій, зв'язаних із завершенням національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі і переходом України під протекторат Росії; отже, про події середини і другої половини XVII ст., головне — між 1654 та 1667 р.р.

Це — одне з тих питань, що найбільш зазнали ревізії після 1947 р. Ситуація ускладнилася в період гучного святкування 300-річчя Переяславської події, яка за своїм значенням трохи не порівнювалася з найвизначнішим революційним переворотом в історії людства. Ревізія уявлень, які панували в радянській науці до кінця 1947 р., знайшла, між іншим, і термінологічний вияв: замість загальновжива-

ного слова "приєднання" України до Росії був декретований термін "возз'єднання" України з Росією, який і став обов'язковим для всіх текстів. Треба відзначити, що ця термінологічна реформа була здійснена всупереч активному протестові з боку переважної більшости спеціялістів, але на цей протест в умовах "культу особи" не зважали, і питання було розв'язане адміністративним порядком.

Звичайно, з погляду філологічного ця зміна виглядає як абсолютна нісенітниця. Адже возз'єднуватися можуть лише частини чогось цілого, єдиного. Аби не бути обвинуваченим у суб'єктивізмі, звернімося до тлумачних словників. Академічний словник російської мови слово "воссоединять" тлумачить таким чином: "Вновь соединять разделённые части целого (народа, коллектива и т. п.), снова собирать воедино распавшееся целое".

Отже, ідеться про возз'єднання *народу*, а не *народів*. З історичного погляду застосування цього визначення до події, яка нас цікавить, є елементарним невіглаством: Україна і Росія зформувалися після розпаду Руси в умовах роздільного існування; до 1654 р. вони ніколи не були об'єднані.

Тлумачний словник Д. М. Ушакова слово "воссоединение" визначає: "соединение вновь, присоединение отторгнутого". Але і ця дефініція не рятує справи:

Україна ніколи не була відторгнута від Росії; ідеться про різні народи, що зформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах.

Отже можна говорити про возз'єднання російських земель в Московській державі протягом XIV-XV ст., можна і треба говорити про возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі; можна було б, зважаючи на відповідну єдність Руси X-XIII ст., говорити про возз'єднання древньоруських земель, коли б Русь у XVII столітті становила собою історичну реальність.

Але "возз'єднувати" Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східнього слов'янства.

Тож не випадково, навіть говорячи про створення Радянського Союзу, ми вживаємо термін "об'єднання України і Росії".

Але само собою зрозуміло, суть справи полягає не в словах, а в тому, що стоїть за цими словами.

Отже, оцінка самого явища зазнала рішучої зміни.

Ще в 30-х роках Переяславський акт у радянській історіографії оцінювався як "союз українських февдалів з російськими", який по суті юридично оформив початок колоніяльного панування Росії над Україною[3]). Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму цей факт, як і всякий акт колоніяльного загарбання, розглядався як безумовне зло.

У 1937 році опубліковано постанову Урядової комісії конкурсу на кращий підручник з історії СРСР (за спиною якої стояв Сталін). У цій постанові говорилося, що "автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу, скажімо, Грузії наприкінці XVIII ст. під протекторат Росії, так само, як і факт переходу України під владу Росії, розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що перед Грузією стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії, так само, як перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом"[4]).

Оскільки в умовах культу особи кожна теза, зв'язана з іменем Сталіна, одразу ж набирала значення абсолютної істини, що не підлягає найменшому сумніву, формула "найменшого зла" набула загального і універсального поширення, зокрема й щодо приєднання України до Росії. Так, у І томі "Історії України", виданому під час Великої Вітчизняної війни, читаємо: "Звичайно, оцінюючи це приєднання, ні в якому разі не треба забувати, що Україна приєдналася

---

[3]) Большая Советская енциклопедия (I вид.), т. 59, Москва, 1935, стор. 818.

[4]) Історія України, т. I, вид. АН УРСР (Уфа). 1943, стор. 307.

до Росії царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків, провадив колоніяльний наступ на Україну; не повинні ми забувати й того, що козацька старшина, починаючи з Богдана Хмельницького, відновлювала на Україні крупне землеволодіння, "послушенство" селян. Всіх цих фактів ми не повинні забувати, *а мусимо констатувати, що це було зло* (підкреслення наше — М. Б.). Але це було злом меншим порівняно з тим, що чекало український народ в тому разі, якби Україну загарбала Польща або Туреччина"[5]).

Аналогічні формулювання знаходимо і в інших курсах з історії України, що були видані в цей час.

Але після постанови 1947 року приєднання України до Росії стали оцінювати як *безумовне благо,* як найкращу перспективу для українського народу, як умову дальшого прогресу. "Возз'єднання України з Росією" стало тепер розглядатися як "закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського"[6]).

Отже, виходило б, що на відміну від усіх інших народів, для яких шлях незалежного існування стверджувався як необхідна умова нормального розвитку, український народ міг розквітати лише під благодійною владою російського царизму!

2

Постановка питання про загарбання українських земель царизмом як *про велике благо* для українського народу виникла в нашій історіографії не ізольовано. Вона була частиною більш загальної концепції, яку один з українських істориків дуже влучно назвав "теорією про месіянську ролю Росії". Ця теорія є нічим іншим, як гострим рецедивом великодержавного шовінізму в радянській історичній науці 40-50 років, того шовінізму, якому В. І. Ленін в 1922 році оголосив "бій не на життя, а на смерть"[7]).

---

5) Там же.

6) Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, Київ, 1954, стор. 54.

7) В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 325.

Суть теорії про месіянську ролю Росії у винесенні російського народу та його історії за рамки тих закономірностей. які становлять зміст історичного матеріялізму. Оскільки теоретична сторона цього питання є дуже важливою у зв'язку з темою нашої статті. вважаю необхідним зупинитися на ній трохи докладніше.

Від певного часу в нашій історіографії з'явилася тенденція розглядати поняття російського народу як щось позаісторичне, незалежне від реальної історичної обстановки, поза зв'язками з умовами тої чи іншої соціяльно-економічної формації. Конкретний вияв цього знаходимо в багатьох аспектах, починаючи від протиставлення російської соціялістичної нації всім іншим соціялістичним націям СРСР (знаменитий тост "за великий російський народ") і кінчаючи проєкцією сучасного пояснення відносин між народами Радянського Союзу на відносини февдальної та капіталістичної епохи.

У зв'язку з цим виникло прагнення вважати Радянський Союз безпосереднім спадкоємцем "єдиної і неподільної" Росії. Всяка критика імперіялістичної політики російського царизму розглядалася як щось небезпечне, таке, що може завдати шкоди дружбі радянських народів. "Відрив історії України від історії Росії, перекручене висвітлення Київської Руси і визвольної війни 1648-1654 р.р. потрібні були українським націоналістам для того, щоб... приховати від трудящих єдність походження і історичну спільність українського й російського народів, посіяти ворожнечу (між — ред.) цими народами з тим, щоб відірвати Україну від революційної, соціялістичної Росії і кинути її на поталу і розграбування буржуазному Заходові"[8]).

Так формувалася ідеологічна колізія. Згадувати про битву під Конотопом чи викладати зміст Гадяцького договору стало небезпечним, бо це могло бути витлумачене як прагнення "відірвати" Україну (ніби це ґудзик на російському віц-мундирі) і "кинути" її комусь "на поталу".

Соціяльно-економічна і історична межа між царською Росією і Радянським Союзом стиралася. Клясовий підхід

---

[8]) "Більшовик України", 1947, № 8, стор. 5.

до оцінки кожного історичного явища ставав зовсім не обов'язковим. Російська февдальна держава проголошувалася державою російського народу. Її діячі на кшталт Суворова чи Ушакова, що забезпечували царизмові панування над своїм і над чужими народами, що втілювали в життя його загарбницькі зазіхання, — а й навіть царі, як от Петро І або Іван IV, — були піднесені майже до рівня народніх героїв, їх оспівували, перед ними схиляли коліна, їм присвячували епопеї, трагедії, кінофільми і т. д. і т. ін.

Ще в травні 1941 року Сталін піддав критиці відому статтю Ф. Енґельса, присвячену зовнішній політиці російського царизму, саме за гостре викриття російського імперіялізму[9]). Цей виступ хоча і відзначався обережністю формулювань, однак послужив до певної міри поштовхом для ревізії марксистської оцінки цілого ряду подій і явищ, пов'язаних з цією "делікатною" темою, а найбільше — з темою національно-визвольних рухів, спрямованих проти російського панування.

Так, у 1950 р. було рішуче переглянуте ставлення до руху північнокавказьких племен під проводом Шаміля. Доти цей рух розглядався як національно-визвольна боротьба проти іноземного гніту, що мала об'єктивно проґресивний характер. Тепер її стали трактувати як реакційний рух, інспірований Туреччиною та Англією[10]). Відповідним чином переоцінено повстання Кенесари Касимова в Казахстані[11]), повстання 1916 року в Туркменії[12]) та ряд інших історичних подій. Єдиною теоретичною "підставою" для

---

[9]) Й. Сталін, "О статье Енгельса "Внешняя политика русского царизма". — "Большевик", 1941, № 9, стор. 1-5.

[10]) М. Д. Багиров, К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля. Госполитиздат, 1950. Див. також: Решение Совета Министров СССР об отмене присуждения Г. Гусейнову Сталинской премии за книгу "Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане в XIX в." ("Правда" за 14. V. 1950 р.).

[11]) "Правда" від 26 грудня 1950 р. О некоторых вопросах истории народов Средней Азии, "Вопросы истории", 1951, № 4, стор. 55-64.

[12]) Ю. Тарасов, О характере движения 1916 г. в Туркмении. — "Вопросы истории", 1951, № 9, стор. 111-117.

цієї ідеологічної метаморфози було те, що всі ці рухи були спрямовані проти російського панування.

Одночасно було поставлене й питання про перегляд формули "найменшого зла" у зв'язку з приєднанням неросійських народів до Росії. Уперше це питання порушила М. Нечкіна у листі до журналу "Вопросы истории"[13]), який викликав досить мляву, але дуже харктерну дискусію. Сенс нової постановки проблеми полягав у тому, що механічне застосування цієї формули без урахування конкретних умов того чи іншого факту, мовляв, приводить до викривлення історичної дійсности. Характерно, що у відношенні до приєднання Грузії та України формула "найменшого зла" в цій дискусії (відповідно до цитованого вище документу Урядової комісії 1937 р.) ще не була взята під сумнів. Але загарбання царизмом Поволжжя, Середньої Азії, Азербайджану, Вірменії та інших країн дістало нову дефініцію як величезне благо для цих народів.

Але навіть ця дискусія, що досить яскраво відбивала поворот повоєнної радянської історіографії в бік великодержавного шовінізму, зазнала розгромної критики за... потворство місцевому націоналізмові (!). Виступаючи на XIX з'їзді ВКП(б) у жовтні 1952 р., тодішній перший секретар ЦК КП(б) Азербайджану Багіров (в 1953 р. розстріляний у справі Берія), заявив: "Журнал "Вопросы истории" не тільки не допомагав історикам наших національних республік розібратися в характері тої чи іншої історичної події, а й часто сам займає в цих питаннях помилкову позицію. В минулому році журнал затіяв безпредметну, абстрактну дискусію про так звану формулу "найменше зло" у питанні про приєднання неросійських народів до Росії. Невідомо, яку мету переслідував журнал цією дискусією, але в усякому разі нашим кадрам на місцях, в національних республіках не допоміг у їх боротьбі з проявами буржуазного націоналізму в питаннях історії, коли не сказати навпаки. Це замість того, щоб на основі численних історичних даних, архівних матеріялів і документів на ввесь зріст поставити питання про проґресивність, благотворність приєднання

---

[13]) **"Вопросы истории", 1951, № 4, стор. 44-48.**

неросійських народів до Росії. Аніскільки не применшуючи реакційність колонізаторської політики царизму, не можна забувати, що для багатьох народів у тих конкретних історичних умовах, коли їм загрожувала небезпека з боку відсталих Туреччини та Ірану, за спиною яких стояли англо-французькі колонізатори, приєднання цих народів до Росії було для них єдиним виходом і мало винятково сприятливе значення в їх дальшій долі. Не видно, щоб журнал "Вопросы истории", керуючись висловлюванням товариша Сталіна про ролю великого російського народу в братній сім'ї радянських народів, всебічно, конкретно розробляв би і висвітлював актуальне, життєво важливе для нас, для дальшого зміцнення дружби народів нашої країни питання — про неоціненну допомогу, яку подав і подає всім народам нашої країни наш старший брат — російський народ"[14]).

У довгій і косноязичій цитаті (слово *питання* тут, наприклад, повторено шість разів!) дістала свій яскравий вираз тенденція, що на той час претендувала посісти панівне місце в радянській історіографії, тенденція обґрунтувати шовіністичну плятформу необхідністю зміцнення дружби радянських народів.

Характерно, що автором наведеної заяви виступав представник Азербайджану, тобто країни, яка в минулому на власному досвіді зазнала колоніяльного гноблення з боку царизму. Як тут не згадати відомих слів В. І. Леніна про те, що "обрусілі інородці завжди пересолюють щодо істинно руського настрою"[15]).

Наслідки заяви Багірова не забарилися: редколегія журналу зазнала репресій, а відповідального редактора П. М. Третякова знято з посади.

Від того приблизно часу в нашій історіографії набула значного поширення концепція, яку важко визначити інакше, як "націоналізм навиворіт".

Як відомо, корінна відмінність націоналізму від марксизму полягає в тому, що він (націоналізм) вважає головною рушійною силою в історичному процесі відносини між

---

14) "Правда", 7-го жовтня 1952 р.

15) В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 648.

націями, тоді як марксизм кладе в основу відносини між клясами, розглядаючи національну проблему лише як один з виявів, аспектів соціяльної боротьби. В тій же тенденції, про яку йдеться, соціяльний, клясовий аспект виявився відсунутим на далекий плян, а проблема національних відносин, натомість, виступила на авансцену.

Але на відміну від націоналізму, який завжди вважає національно-визвольний рух проґресивним фактором історичного розвитку, наша історіографія 50-х років розглядала його як явище безумовно реакційне (якщо він, звичайно, був спрямований проти Росії).

Ця тенденція дуже яскраво виявилася в українській історіографії 1947-1966 років. По суті вона залишається неподоланою і дотепер. Досить повний свій вираз вона дістала, зокрема в першому томі двотомної "Історії Української РСР", виданому наляканим постановою 1947 року Інститутом історії в 1953 році.

З цієї книги читач мав переконатися, що починаючи від XIV століття і до самої жовтневої революції головним фактором в історичному розвитку українського народу була не бротьба клясів, не зміна соціяльно-економічних формацій, а ідея "возз'єднання з братнім російським народом". Втім, ця теза була піднята до рівня загального принципу у висвітленні історії всіх народів колишньої царської Росії.

"Історія народів СРСР є єдиний процес. Історія окремого народу нашої країни може бути правильно розроблена і зрозуміла тільки в зв'язку з історією інших народів і насамперед з історією російського народу" — писалося в постанові ЦК КП(б)У 1947 року[16]).

Ще чіткіше висловлювалися учасники дискусії з приводу формули "найменше зло": "Від правильного вирішення питання (про формулу "найменше зло" — М. Б.) багато в чому залежить створення правдивої історії братніх народів СРСР *як історії дружби з великим російським народом*" (підкреслення наше — М. Б.[17]).

---

16) "Більшовик України", 1947, № 8, стор. 2.

17) М. Мустафієв, "О формуле "наименьшее зло" — "Вопросы истории", 1951, № 9, стор. 197.

Отже, головне завдання зформульоване з неперевершеною відвертістю: інтерпретація історії всіх неросійських народів СРСР як історія їхніх відносин з Росією. І це видавалося за марксизм!

З таких позицій оцінювалася і Переяславська Рада. "Цим історичним актом була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі"[18]). Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії); не будемо дивуватися й з того, що саме Переяславська Рада стала критерієм періодизації української історії; що, скажімо, перший том "Історії України" виданий ще в 1943 році, був доведений саме до цієї події, отже, в основу членування історичного процесу покладено не поділ за формаціями, а історію міжнаціональних відносин. І це теж видавалося за марксизм!

В зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що на протязі багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежности. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, хто кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України — події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи — все оцінювалось з погляду не клясової, соціяльної суті, а їхньої позиції щодо Росії. Якщо хтось обстоював ідею "возз'єднання" — здобував позитивну оцінку, незалежно від усіх інших умов; той же, хто брав цю ідею під сумнів або (боронь Боже!) брав участь у визвольній антиросійській, антицарській боротьбі, — одержував ярлик "мерзенного зрадника", "ворожого ставленика" і ""найлютішого ворога", — знов же незалежно від своєї клясової позиції та соціяльної програми.

18) Тези до 300-річчя..., стор. 3.

Ось цікава галерея оцінок найвизначніших діячів української історії від середини XVII ст. до початку XVIII ст., виписана з I тому "Історії Української РСР":

Іван Виговський — "підлий зрадник";

Юрій Хмельницький — "нікчемність, маріонетка в руках пропольської групи української феодальної знаті", а до того ж "турецький ставленик і людина, яка зрадила інтереси народу";

Павло Тетеря — "ставленик і слухняний аґент польських панів";

Іван Брюховецький — "демагог", а за іншими відомостями "зрадник".

Петро Дорошенко — "турецький ставленик", "зрадник, який прагнув віддати Україну в рабство одвічним ворогам українського народу — султанській Туреччині і Кримському ханству";

Григорій Лісницький і Юрій Немирич — "намагалися відірвати Україну від Росії і відновити польсько-шляхетське панування";

Кость Гордієнко — "зрадник" і "демагог";

Іван Мазепа — "підлий зрадник, що продав Україну іноземним поневолювачам", який "зобов'язався перетворити лівобережну Україну в провінцію польсько-шляхетської держави", який "допомагав шведам розоряти і грабувати українські землі"; "ненависний українському народу прихильник шляхетської Польщі" і т. д.

Пилип Орлик та інші мазепівці — "зрадники, аґенти шляхетської Польщі і шведського короля".

Але досить (хоча список можна було б продовжити). Серед названих були особи дуже різні за маштабом і характером своєї діяльности — і справді видатні діячі, як, наприклад, Петро Дорошенко, і нікчеми, подібні до Брюховецького і Юрася Хмельниченка. Різними були їхні програми і прагнення. Але в спільну компанію вони потрапили за однією ознакою: всі вони рано чи пізно змушені були виступити проти Росії. Саме це й було основою для наведених вище дефініцій. А в тих, порівняно рідкісних, випадках, коли

хтось з українських діячів цієї доби за іншими ознаками потрапляв одесную і діставав "позитивну оцінку" (як, наприклад, знаменитий кошовий Іван Сірко), його діяльність, спрямована проти Росії, — старанно замовчувалася.

Неймовірно, але факт: у спеціяльній монографії, присвяченій народним рухам на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст., відсутнє повстання І. Сірка проти царських воєвод 1663 р. Зайве сказати, що жодної згадки про цю подію не знайдемо в загальних курсах чи підручниках.

З другої ж сторони, така особа, як Василь Кочубей — февдал і гнобитель — був піднятий на щит і піднесений трохи не до рівня народного героя, лише завдяки відомому доносові цареві Петрові на свого спільника Мазепу. Його проголошено видатним патріотом і мучеником, а один з шановних наших істориків дописався до того, що радив вчителям водити школярів на екскурсію до могили Кочубея, аби виховувати в них почуття радянського паріотизму. І все це теж видавалося за марксизм!

В порядку оберігання "споконвічної дружби українського народу з російським" під заборону потрапили навіть деякі твори Тараса Шевченка, в яких висловлюється критичне ставлення до "возз'єднання". Так, наприклад, "Кобзар" 1954 року вийшов без творів "Великий льох", "Стоїть в с. Суботові", "Чигрине, Чигрине" та ін. І це теж називалося марксизмом!

3

Від того часу багато води збігло з Дніпра. В житті нашого народу відбулися значні події. Пролунало слово XX і XXII з'їздів, відбувся жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 р.). В суспільному житті країни відновлено ленінські принципи життя і праці. Реабілітовано багато видатних діячів минулого, що в роки культу особи зазнали несправедливої дискримінації. Народ змив зі шляху свого всіляких берій і багірових.

Багато в чому пішла вперед і радянська історична наука. Чимало важливих питань переосмислено заново і дістало своє правильне розв'язання. Дещо зроблено і в тому пляні, який нас цікавить; зокрема поставлено питання про необ-

хідність уважного дослідження і висвітлення національно-визвольного руху на Україні. Але покищо віз і нині там: жодної скільки-небудь виразної картини цього руху не маємо і сьогодні.

Зрештою, історики не спромоглися вказати на будь-які конкретні факти чи події, які могли б бути визначені як факти і події українського національно-визвольного руху. Дехто навіть висловлює сумнів — а чи існував коли-небудь на Україні такий рух? Слушний сумнів, коли всі справжні факти національно-визвольної боротьби розглядати як суцільний ланцюг зрад. Для того, щоб зрушити справу з мертвої точки, треба нарешті заново переглянути деякі засадничі питання, що з 30-50 років зазнали невиправданої ревізії і нині збивають дослідників на хибний шлях.

Марксизм-ленінізм виходить з того, що кожний народ має невід'ємне право на незалежний історичний розвиток, який визнається за нормальний шлях проґресу. Звідси — головний принцип у розв'язанні національного питання, зформульований В. І. Леніним: право кожної нації на самовизначення — аж до відокремлення в незалежну державу. Цей принцип покладено в основу національної політики нашої партії; ним партія і ввесь наш народ керуються при зверненні до кожної проблеми, пов'язаної з національними відносинами.

Відповідно до цього всяке національне гноблення, панування однієї нації над іншою є величезним і безумовним злом, гальмом на шляху загальнолюдського проґресу. В. І. Ленін неухильно проводив цей принцип у практичних оцінках кожного явища чи події. "Якщо соціял-демократ великої, гноблячої, анектуючої нації, — писав він у 1916 році, — визначаючи загальні злиття націй, забуде хоч на хвилину про те, що "його" Микола II, "його" Вільгельм, Георг, Пуанкаре та ін. *теж за злиття* (підкреслення В. І. Леніна — М. Б.) з дрібними націями (шляхом анексій) — Микола II за "злиття" з Галичиною, Вільгельм II "за злиття" з Бельгією та ін. — то такий соціял-демократ буде смішним доктринером в історії, пособником імперіялізму на практиці"[19]).

---

[19]) В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 321.

І трохи далі: "Центр ваги інтернаціоналістського виховання робітників у гноблячих країнах неминуче повинен полягати в проповіді і відстоюванні ним свободи відокремлення пригноблених країн. Без цього немає інтернаціоналізму. Ми маємо право і повинні третирувати всякого соціял-демократа гноблячої нації, який не веде такої пропаганди, як імперіяліста і негідника. Це безумовна вимога, хочби *випадок* відокремлення був можливим і "здійсненним" до соціялізму всього в 1 із 1000 випадків (підкреслення В. І. Леніна)[20]).

Коли після Лютневої революції 1917 р. в деяких частинах Росії почали активізуватися відцентрові сили і тенденція до національного відособлення, що декому здавалося надто серйозною загрозою справі пролетарського інтернаціоналізму, В. І. Ленін рішуче заперечував проти таких побоювань. "Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це сказав — той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи"[21]).

З цього випливає й інший аспект проблеми — підтримка національно-визвольних воєн. Основу марксистського розуміння цієї проблеми становить ленінське вчення про справедливі й несправедливі війни. В. І. Ленін багаторазово підкреслював, що комуністи не є звичайними пацифістами, вони не заперечують всяку війну залежно від того, заради чого вона ведеться. Війни революційні, спрямовані на соціяльне або національне визволення, заслуговують підтримки. "Ми не можемо бути проти національно-визвольних воєн"[22]) — підкреслював В. І. Ленін. "При зіткненні між націями, — писав він в іншому місці — за загальним правилом війна законна з боку пригнобленої (все одно, оборонна чи наступальна у воєнному розумінні)"[22]).

Принципами керувався В. І. Ленін і в практичній роботі. Так, характеризуючи обстановку в багатонаціональній

---

[20]) Там же.

[21]) В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 262.

[22]) В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 155.

Росії після Лютневої революції, він писав: "Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну і необмежену свободу українського народу. Ми повинні зломити те старе, криваве й брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів відігравала роль ката над іншими народами. Це минуле ми зметемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені"[23]).

І от через кілька десятиліть радянські історики, які вважають себе марксистами і ленінцями, почали підносити це "брудне і криваве минуле", всіляко розквітчуючи його мадриґалами щодо "благотворенности приєднання неросійських народів до Росії".

Позицію безумовної підтримки національно-визвольних рухів не може підважити те, хто саме стоїть на чолі їх, який суспільний лад може виникнути в наслідок успіху. Це — проблема зовсім іншого порядку і розв'язується вона завжди конкретно, з урахуванням реальної історичної обстановки. Само собою зрозуміло, національно-визвольні рухи періоду буржуазних революцій були рухами буржуазними і не могли привести до перемоги соціялізму: питання про останню взагалі тоді не стояло на порядку денному. Але не зважаючи на це, вони мали велике проґресивне значення: "...Це були проґресивні війни, і всі чесні революційні демократи, також всі соціялісти при таких війнах завжди співчували успіхові тієї країни (тобто тієї буржуазії), яка сприяє поваленню або підривові найнебезпечніших устоїв феодалізму, абсолютизму і гноблення чужих народів"[24]).

У нашому випадку це має дуже велике значення. В історичній літературі 40-50 років, що прагнула переоцінити національно-визвольні рухи народів царської Росії, дуже неохоче наголошувалося на тому, що здебільшого на чолі цих рухів стояли представники суспільної верхівки, які дотримувалися консервативних поглядів. Автори цих праць дуже ретельно підкреслювали, що Шаміль, Кенесари, Джунаїд-хан та інші були феодалами і провадили політику

---

[23]) В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 218.

[24]) В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 305.

захисту февдальних порядків. Таку позицію важко визначити інакше, як антиісторичну. Адже конкретні умови епохи, рівень соціяльно-економічного розвитку народів, про які йдеться, не пропонував іншої альтернативи. І загарбання цих країн Росією аж ніяк не могло спричинитися до їх переходу на більш високий щабель історичного розвитку (скоріше навпаки, затримувало і віддаляло цей перехід, як і всяке колоніяльне гноблення). І ті сили, які відстоювали ідею приєднання до Росії цих народів, теж належали до февдальних порядків, спираючись при цьому на царський уряд, який завжди підтримував на місцях найреакційніші тенденції.

Якщо пристати на думку наших авторів, тоді всякий визвольний рух доби февдалізму повинен засуджуватися як реакційний. Адже і Богдан Хмельницький був февдалом: він теж обстоював февдальні порядки (докладніше про це скажемо нижче), отож і національно-визвольну боротьбу українського народу проти шляхетсько-магнатської Польщі під його керівництвом довелося б кваліфікувати як рух реакційний і антинародній.

Очевидно, справа в іншому. Кожна конкретна епоха має свої закономірності і оцінювати її можна лише з позицій оцінки цих закономірностей. Але загальний принцип проґресивности *всякої* боротьби, спрямованої проти *всякого* гноблення, визначається тим, що незалежно від найближчих реальних соціяльно-економічних наслідків національного визволення, нормальний розвиток народу, що скинув ярмо іноземного панування, завжди відкриває перед ним ширшу перспективу суспільного проґресу.

Звідси, до речі, ленінська постановка питання про націоналізм пригноблених націй. "В *кожному* буржуазному націоналізмі пригнобленої нації, — писав Ленін, — є загальнодемократичний зміст *проти* пригноблення і саме *цей зміст ми безумовно підтримуємо*"[25]) (підкреслення В. І. Леніна — М. Б.).

В. І. Ленін підкреслював, що завжди "необхідно відрізняти націоналізм нації гноблячої і націоналізм нації при-

---

[25]) В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 379.

гнобленої, націоналізм великої нації і націоналізм малої нації. Щодо другого націоналізму майже завжди в історичній практиці ми, націонали великої нації, виявляємося винними в безлічі насильств"[26]).

Дуже глибока і вірна думка, яку у нас нерідко забувають у захваті боротьби проти "пережитків" чи "рецидивів" буржуазного націоналізму. Забувають, що націоналізм пригнобленої нації завжди є відповіддю на шовінізм нації імперіялістичної, реакцією на ті утиски, які нація пригноблена зазнає з боку нації пануючої.

Зараз людство переживає крах світової колоніяльної системи: нечуваний розмах національно-визвольної боротьби охопив колоніяльні і пригноблені країни, які протягом останніх десятиліть одна за одною здобувають перемогу у цій боротьбі й завойовують державну незалежність. У пляні соціяльному ці нові держави далеко не завжди стають на проґресивні рейки. Лише деякі з них свідомо обирають соціялістичний шлях розвитку; у багатьох же здобуття незалежности реалізується в рамках націоналістичної концепції, а новостворювані режими не відзначаються ані демократизмом, ані проґресивними тенденціями. Але це аж ніяк не впливає на наше ставлення до національно-визвольного руху в таких країнах: перетнути шлях історичного прогресу не можуть жодні реакційні політичні системи, які так чи інакше приречені на загибіль. Звідси — загальнополітичний принцип підтримки національно-визвольного руху в колоніяльних і залежних країнах, незалежно від того, які соціяльні сили в цей момент стоять на чолі цього руху; "в тих країнах, де національно-визвольний рух очолюється буржуазією і відбувається під прапором націоналізму, робітничий клас підтримує діяльність національних урядів, спрямовану на захист державного суверенітету і підрив позицій імперіялізму в економічному житті"[27]).

Наведені висловлювання мають методологічне і теоретичне значення. Все це всім відоме і всіма визнане, — як у

---

[26]) В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 549.

[27]) Українська Радянська Енциклопедія, т. 10, стор. 20.

відношенні до сучасного, так і стосовно минулого. Але... за винятком Росії. Росія не підлягає дії з'ясованих марксизмом законів історичного розвитку. Кожен знає, що повстання американських колоній Англії проти метрополії і створення Сполучених Штатів Америки в кінці XVIII ст. було подією величезного проґресивного значення. Всі згідні з тим, що повстання Сипаїв у Індії проти англійського панування в середині минулого століття, хоча й було залите кров'ю, заслуговує великої пошани і захоплення. Ні в кого не повернеться язик висловити сумнів у проґресивності визвольної боротьби грецького народу за незалежність на початку XIX ст., хоча реальним наслідком цієї боротьби було лише розорення країни і нищення населення турками.

Але повстання І. Виговського або Мазепи проти російського панування на Україні — "зрада" і "злочин". Повстання Петрика Іваненка, підтримане (принаймні, на початку) широкими колами козаків і поспільства, кваліфікується у нас як "ворожа діяльність" "турецького ставленика" і "ворога українського народу". І обґрунтовування такої позиції одне: всякий національно-визвольний рух на Україні, спрямований проти царського уряду, є рухом реакційним і ворожим, бо веде до "відриву" України від Росії, тоді як інтереси українського народу, мовляв, вимагали перебування під зверхністю Російської імперії.

І таке становище в нашій історіографії мало місце у відношенні не лише України, а й усіх націй, що мали нещастя входити до складу Росії — цієї, за виразом В. І. Леніна, тюрми народів.

Іноді справа набирала просто анекдотичного характеру. Так, уже згадуваний вище Багіров, бажаючи продемонструвати реакційний характер національно-визвольної боротьби північнокавказьких горців під проводом Шаміля, наводить уривок з листа керівників цього руху до турецького воєнного міністра Різа-паші: "У всі часи єдиним бажанням черкесів, як відомо всьому світові, була свобода, на що ми маємо дійсне і незаперечне право. Доти, поки це бажання не буде здійснене за згодою і допомогою европейських держав, при тому цілком відповідно з нашими бажаннями,

навіть думка про укладення миру з Росією не прийде нам в голову"[28]).

Погляд на ставлення до Росії як на головний критерій історичних оцінок, тенденція розглядати історію неросійських народів як історію їхніх відносин з Росією настільки в'їлися у свідомість автора брошури, що він навіть не помічає парадоксальности власної позиції, не бачить, що наведена ним цитата говорить проти нього. Можна сумніватися в щирості керівників мюридизму, але під цитованими словами може підписатися кожен справжній демократ.

А все це має одне спрямування і так чи інакше веде до тези про "обраність", "виключність" місії Росії в світовій історії.

4

Отож розглянемо хоча б коротко ту конкретну арґументацію, яка наводилася в нашій історіографії на користь цієї концепції і спробуємо визначити її методологічну і теоретичну вартість. Втім це завдання не таке вже й складне, бо арґументація ця не відзначається особливою різнобарвністю, складністю чи глибиною. При значному діяпазоні конкретних дефініцій, висуваних стосовно різних народів, загальні засади її зводяться до такого:

1. Приєднання до Росії означало союз неросійських народів з російським народом і, отже, сприяло розвиткові їх економічної дружби, сприяло їх спільній боротьбі проти спільних ворогів і насамперед проти царизму.

2. Приєднання до Росії зміцнювало економічні зв'язки приєднуваних народів з російським народом, сприяло їх соціяльно-економічному проґресові.

3. Приєднання до Росії означало прилучення приєднуваних народів до високої і передової російської культури і тим сприяло їх культурному розвиткові.

4. Приєднання до Росії було порятунком для цих наро-

[28]) М. Д. Багиров, "К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля", стор. 12.

дів від загарбання іншими країнами (Польщею, Туреччиною, Іраном).

5. Приєднання до Росії неросійських народів завдало удару імперіялістичним країнам, що протистояли Росії на світовій арені і, отже, зміцнювало її міжнародні позиції.

Теоретична неспроможність цієї арґументації очевидна навіть з погляду загальноісторичних міркувань. Справді, за допомогою подібних "арґументів" можна виправдати будь-який акт колоніяльного розбою будь-якої епохи і в будь-якій точці земної кулі. З таким же успіхом можна твердити, що, скажімо, загарбання Англією Індії сприяло зближенню англійського та індійського народів у їхній спільній боротьбі проти англійського і всякого іншого імперіялізму.

Далі, хіба це загарбання не сприяло встановленню тісних економічних зв'язків Індії з Англією (яка стояла на значно вищому щаблі соціяльно-економічного розвитку) і тим самим — певному економічному проґресові? Хіба воно, це загарбання, не сприяло культурному зближенню обох країн і впливові англійської культури на індійську? Хіба "приєднання" Індії до Англії не ґарантувало її від "поглинення", скажімо, Францією або Португалією, Голляндією чи ще якоюсь іншою країною?

Хіба, нарешті, загарбання Індії не зміцнювало міжнародні позиції Англії, не завдавало удару її суперникам по колоніяльному розбою?

Вже самих запитань досить, аби підвести всю цю "арґументацію". Але вважаючи на її поширеність в літературі та її загальновживаний характер, дозволимо собі коротко розглянути кожний з перелічених п'яти арґументів і зокрема — у відношенні до оцінки Переяславського акту 1654 р.

1. Перший з наведених арґументів здається найважливішим і тим самим — найприкрішим. Вважаємо, що тлумачити приєднання неросійських народів до царської Росії як їх союз з російським народом — принципово неможливо. Така думка могла з'явитися в нашій історіографії лише в наслідок забуття діялектики історичного процесу і прагнення розглядати Росію, російський народ позаісторично, як щось статичне, як таке, що дорівнює саме собі на всіх етапах свого існування. Боюся, що тут має місце термінологічне непорозуміння — щодо самого поняття "народ".

У загальному розумінні це поняття досить складне, оскільки в умовах клясового суспільства кожний народ, кожна нація має складну соціяльну структуру. Кожний елемент цієї структури в певному розумінні є частиною народу. Отож, коли я читаю, наприклад, таку заяву: "актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціяльне і національне визволення"[29]), то в мене перш за все виникає питання: що мається на увазі під словами "український народ"? Козацька старшина на чолі з Хмельницьким і російське боярство на чолі з царем Олексієм Михайловичем? Чи українське поспільство і українські селяни? Чи ті й інші разом? У тій ситуації, яка склалася в нашій історіографії на час ювілею 1954 року, ставити такі незручні питання вважалося непристойним. Втім, в інших випадках формулювання були прозорливішими: "В спільній боротьбі проти спільних ворогів — царизму, кріпосників і капіталістів, а також проти іноземних загарбників зростала і міцніла дружба *трудящих* Росії і України"[30]) (підкреслення наше — М. Б.). Або: "Возз'єднання України з Росією зміцнило єдність українського і російського народів в їх спільній боротьбі проти соціяльного гніту російських і українських кріпосників"[31]).

Одне слово, ясно: йдеться про народ у розумінні "трудящі маси". Отож "возз'єднання" України з Росією сприяло дружбі російських і українських трударів у їх боротьбі за спільні інтереси. Дехто дописався до того, що проголосив Богдана Хмельницького "основоположником союзу двох братніх народів"[32]). Приблизно таке ж писалося і щодо приєднання до Росії інших неросійських народів.

А ось що писав з цього приводу В. І. Ленін: "Проклята історія самодержавства залишила нам у спадщину величезну *відчуженість* (підкреслення В. І. Леніна — М. Б.)

---

[29]) Тези до 300-річчя..., стор. 10-11.

[30]) Там же.

[31]) Там же, стор. 3.

[32]) "Правда", 11 жовтня 1943 р.

робітничих клясів різних народностей, пригноблених цим самодержавством. Така відчуженість є *величезне зло, величезна перешкода* в боротьбі з самодержавством"[33]) (підкреслення наше — М. Б.).

Як бачимо, твердження—діяметрально протилежне наведеним вище. І має рацію тут, безперечно, В. І. Ленін. Як великий діялектик, він не задовольняється поверховим пластом міркувань, а дивиться вглиб, виявляючи і демонструючи діялектичну складність і суперечливий характер історичної дійсности. Включення неросійських народів до складу Російської імперії не тільки не сприяло зміцненню зв'язків і єдності трудящих різних національностей, а навпаки, заважало йому, ставало на перешкоді. Перебування під владою царизму, не зважаючи на те, що останній був спільним ворогом старої Росії і в першу чергу ворогом самого російського народу, не тільки не об'єднувало трудящі маси цих народів, а навпаки, роз'єднувало їх. Царизм нацьковував народи один на одного, прагнучи спрямувати активність мас в русло не соціяльно-клясової, але саме національної боротьби, — і твердити, що ця погромницька політика зовсім не мала успіху, було б не виправданим оптимізмом. В. І. Ленін писав у зв'язку з цим: "...досить тільки згадати... як у нас третирують інородців, як поляка називають не інакше, як "полячиськом", як татарина називають не інакше, як "князь", українця не інакше, як "хохол", грузина та інших кавказьких інородців, — як "капказький чоловік"[34]).

Природна солідарність трудящих різних національностей, так чи інакше властива для всіх епох, зазнавала великої шкоди від того, що різні народи опинялися в рамках однієї імперіялістичної держави, під владою одного національного уряду. Вірно, що не російський народ, а російський царизм гнобив український народ, здійснював на Україні колоніяльну політику. Але царизм робив це руками російського народу, руками тих селян, які волею панівних кляс змушені були одягти стрілецькі каптани чи салдатські мундири і нищити жінок та дітей у Батурині, руйну-

---

[33]) В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 407.

[34]) В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 549.

вати Запорізьку Січ, зносити з лиця землі Турбаї, викликаючи серед українського народу зненависть і відчуженість від тої країни, звідки вони з'явилися.

І було б надто великою наївністю думати, що конкретний український селянин чи козак XVII-XVIII ст. умів чітко провести грань між тим салдатом, який убив його сина і зґвалтував дочку, та тим, хто прислав того салдата на Україну і зробив з нього убивцю й ґвалтівника.

Отож В. І. Ленін мав повну рацію, коли підкреслював, що у східньоевропейських багатонаціональних країнах (Росія, Австрія) "особливо трудне завдання злиття клясової боротьби робітників гноблених і робітників пригноблених націй"[35]).

Головна помилка тези, яку ми зараз розглядаємо, полягає в тому, що при зваженні кожного конкретного факту "приєднання" губиться клясовий підхід в оцінках. Робиться вигляд, ніби йдеться про об'єднання народів (у розумінні — трудящих мас). А в дійсності мало місце об'єднання правлячих клясів проти цих народів. Отже, не маси об'єднувалися проти спільних гнобителів, а навпаки, гнобителі об'єднувалися, щоб успішніше тиснути на маси, які вони прагнули роз'єднати, нацьковуючи їх одні на одних. І забезпечувалося це тим, що об'єднання це мало не абстрактний характер, а реалізувалося в рамках держави, яка завжди має чітко визначений клясовий характер.

Але одна помилка тягне за собою іншу. Небажання відмовитися від теоретичної хибної ідеї про "союз народів" у рамках царської Росії приводить наших істориків до готовности розглядати останню як державу російського народу! Висловлювань, що ведуть до такої тези, чимало знайдемо в повоєнній історіографії: "Російський народ у тривалій і самовідданій боротьбі з татаро-монгольськими та іншими іноземними поневолювачами подолав февдальну роздрібненість, відстояв свою національну незалежність і створив могутню централізовану державу з столицею у Москві"[36]).

---

[35]) В. І. Ленін, Твори, 27, стор. 135-136.

[36]) Тези до 300-річчя..., стор. 6.

Отже, не февдальна кляса створила царську Росію XVII ст., а російський народ! Не машиною для забезпечення панування февдалів над народом була ця держава, а інструментом для захисту інтересів народу! Ось до якої нісенітниці доходила справа. А потрібно було це для того, щоб трохи нижче заявити, нібито Україна в середині XVII ст. увійшла до складу "держави російського народу".

Говорячи про "споконвічну дружбу" народів царської Росії, допускаємо велику теоретичну помилку, проєктуючи в далеке минуле сучасну ситуацію. Якоюсь мірою це має характер політичного ляпсуса, оскільки принижує значення Жовтневої революції, що знищила царську тюрму народів разом з її національними протиріччями.

5

Інші чотири арґументи здаються менш важливими, проте й вони потребують певних роз'яснень, оскільки теоретична безпідставність їх має такий же очевидний характер. Зазначимо, однак, що коли щойно розглянутий арґумент є повністю неспроможний і в пляні розвитку відносин між трудящими масами російського і неросійських народів перехід останніх під владу царизму мав виключно неґативне значення, інші арґументи мають складніший характер, і тут поряд з неґативними сторонами є й позитивні моменти. Зокрема це стосується другого і третього пунктів, які порушують внутрішні відносини.

II. Очевидно, не підлягає сумнівові, що приєднання неросійських народів до Росії повинно було відбитися на розвиткові економічних відносин в сторону їх зміцнення. У певному аспекті це повинно було мати позитивне значення, хоча реальна міра цього позитивного має бути виміряна в кожному конкретному випадкові окремо. Така загальна діялектика колоніяльної політики взагалі: кожна метрополія, загарбавши чужу країну, починає вивозити туди капітали заради тих високих дивідендів, які обіцяє пограбування природних багатств загарбаних земель і експлуатація дешевої робочої сили пригноблених народів. Зрештою, колоніяльна політика Англії, Франції, Нідерляндів та інших західньоевропейських країн одним із своїх наслідків мала

залучення колоній до утворюваного світового ринку і, відповідно до цього, їх певний господарський розвиток, хоча останній здебільшого набирав потворних форм. Точно так було і в загарбаних царатом країнах.

Але говорячи про те, що приєднання тої чи іншої країни до Росії сприяло зміцненню її економічних зв'язків з Росією, не можна закривати очей на однобічність цієї тези. Адже посилюючи ці зв'язки з усіма іншими країнами, значною мірою невтралізувалося позитивний ефект. Перехід України під протекторат Росії справді відкривав "якнайширші перспективи для економічного зближення України з Росією в рамках єдиної сильної Російської держави"[37]). Але разом з тим Україна втрачала економічні зв'язки з Польщею (яка через Гданськ була воротами в Західню Европу), Литвою; послаблювала зв'язки з Туреччиною і залежними від неї країнами (Молдавією, Валахією, Кримом, Семигородом). Більше того, оскільки приєднана була не вся Україна, а лише її східня частина, акт цей неґативно впливав на розвиток економічних відносин в середині країни і, отже, на процес формування загальноукраїнського ринку.

Але головну суть справи бачимо в тому, що економічний розвиток країн, загарбаних царизмом, набирав неприродного, однобічного характеру. Це був розвиток в інтересах метрополії, такий розвиток, який міцно приковував залежну країну до російської економіки, перетворював цю країну на об'єкт економічного визиску. Це був союз коня і вершника, в якому Росія відігравала ролю останнього.

Дослідження економічного стану України в складі Росії показує, що в промисловому відношенні вона (Україна) перед Жовтневою революцією була розвинена не менше, аніж центральноросійські землі. Але досягнуто цього переважно за рахунок добувної промисловости (Донбас, Кривий Ріг) і промисловости в переробці сільськогосподарської сировини, що не терпить далеких перевезень[38]). При цьому

---

[37]) Історія Української РСР, т. I, стор. 260.

[38]) Подібно до того, як у пізніші часи за рахунок переробки середньоазіятської бавовни розривалася мануфактурна промисловість центральноросійської области, за рахунок промислових мож-

промисловий розвиток України здійснювався переважно за рахунок ввозу капіталу ззовні; отже основна частина додаткової вартости упливала за межі країни. Робилося це, звичайно, не заради забезпечення економічного проґресу українських земель, а заради тих великих прибутків, які забезпечувало це вивезення. Україна, як і інші загарбані царизмом землі, стала об'єктом колоніяльного грабування і якщо загальний проґрес пробивав усе-таки собі дорогу, то це було не завдяки, а всупереч її залежному існуванню.

В. І. Ленін у тексті промови, складеної для виголошення в IV державній Думі в 1913 році, писав: "...за дев'ять років зібрано з України 3.500.000 тис., а вернулось на різні видатки 1.760.000 тис. крб. Постає питання, на які цілі пішло майже половина тих сум, що були зібрані з України?"[39]). У цьому виявилося колоніяльне (в економічному розумінні слова) становище України в складі Російської імперії і хижацьке спрямування політики царського уряду на неросійських околицях держави. А політику цю царизм почав застосовувати щодо України скоро після приєднання — ще до остаточної ліквідації української державности (роздача українських земель російським поміщикам, заснування державних мануфактур тощо).

Це — загальна історична логіка колоніялізму, закономірний діялектичний шлях розвитку країн, що мали нещастя потрапити у становище залежних. І таку ж картину бачимо на Кавказі, в Середній Азії, Сибіру, — хіба що в іще потворнішому вигляді у зв'язку з тим, що ці країни на момент приєднання були більш відсталими економічно, ніж Україна. Звичайно, й вони розвивалися в рамках загальноросійського ринку, але це був спонтанний розвиток, що відбувався всупереч колоніяльній політиці Росії і який був штучно затриманий колоніяльним становищем цих країн. Повну рацію мав академік Гафуров заявити, говорячи про зародження

ливостей України живилася російська економіка: у XVIII ст., наприклад, спеціяльними декретами вся українська салітра вивозилась до Росії, в той час як порох Україна була змушена купувати у російських промисловців.

[39]) В. І. Ленін, Статті й промови про Україну, Київ, 1936, стор. 207.

капіталізму в Таджикістані в XIX ст., що в Середній Азії без приєднання до Росії "капіталістичні відносини стали б розвиватися і, можливо, навіть швидшими темпами, аніж в колоніяльних умовах, що сталися".

III. У нашій літературі велике поширення має твердження, що приєднання неросійських народів до Росії мало благотворний вплив на їх культурний розвиток. Маючи на увазі Україну, здебільшого наводять цитату з творів В. Г. Бєлінського: "Злившися навіки з єдинокровною Росією, Малоросія (так Бєлінський називав Україну — М. Б.) відкрила свої двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці. Разом з Росією її чекає тепер велике майбутнє". Процитувавши цей гарячий вислів, автори ювілейної монографії "Визвольна війна 1648-1654 р.р. і возз'єднання України з Росією", наприклад, заявляли: "Історія блискуче підтвердила це пророцтво видатного сина російського народу"[40]).

А ось, що писав з цього приводу В. І. Ленін: "У той час, коли всі цивілізовані нації світу змагаються одна з одною в галузі народної освіти для того, щоб урятувати від розвалу, гниття і розкладу країни, в Росії переслідування цієї письменности слов'янських націй в галузі освіти рідною мовою набирають нечуваних розмірів, українських і польських селян штучно охороняють від письменности. Візьмемо офіційні дані "Щорічника Росії" за 1910 рік, видані міністерством внутрішніх справ. Ці дані говорять, що в Европейській Росії письменне населення становить всього 30% — це менше половини того, що ми маємо в найвідсталішій з европейських країн — в Австрії.

Але якщо і кріпосницькоганебна є взагалі російська неписьменність, охоронювана і насаджувана нашим урядом, то ще вона жахливіша на Україні. Я взяв сім чисто українських губерній, тобто губерній, де українське населення становить 2/3 всього населення. Це губерні: Полтавська. Подільська, Харківська, Волинська, Катеринославська, Чернігівська (і Київська — ред.) і *що ж виявилося?* Ні в одній з цих губерній письменність не досягає і тієї середньоросійської величини, яку я щойно навів з офіційного щорічника.

---

[40]) **Київ, 1954, стор. 267.**

У Катеринославській губерні письменних усього 29% населення. Ось точні дані з урядової статистики, взяті відносно того, до якої руїни і здичавіння веде наш уряд слов'янські нації великої слов'янської держави.

Отже, я вам подав дані відносно процентової норми письменности російського населення і українців із щорічника міністерства внутрішніх справ 1910 року. Я мушу вам сказати, що розвідка 1652 року архідиякона Павла Алепського про письменність на Україні говорить, що майже всі домашні — і не тільки чоловічий персонал, але й жінки і дочки — вміють читати. Перепис 1740 року і 1748 р. говорить, що в семи полках Гетьманщини Полтавської і Чернігівської губерній на 1034 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 740 душ. В 1804 році видано указ про заборону вчитися українською мовою. Перепис 1897 року показав, що найбільш неписьменний народ у Росії — українці. Вони на найнижчому ступені. Це було в 1897 році, і тоді виходило на 100 душ 13 письменних"[41]).

Ось до якої "цивілізації" відкрила свої двері Україна, опинившись під владою царизму.

Сказаного, здається, досить, щоб оцінити належним чином заяву і Бєлінського і любителів цитувати його. Адже історичне значення кожного явища найточніше визначаємо на підставі його наслідків. У даному ж випадкові наслідки очевидні, але нас більш цікавить теоретична сторона справи, бо теза про благотворність впливу передової російської "культури" завжди виступає на авансцену у зв'язку з оцінкою приєднання до Росії не лише України, а й інших країн.

Взаємовпливи різних національних культур діяли, діють і будуть діяти незалежно від кордонів і політичних систем, але в нашому випадкові вирішальне значення має інше питання, а саме — в який спосіб відбилося *становище* тої чи іншої країни під владою царської Росії на розвиткові її культури? А ці умови визначалися, звичайно, не персональними контактами передових діячів Росії та інших народів (скажімо, Ахундова або Шевченка з Чернишевським і

---

[41]) В. І. Ленін, Статті й промови про Україну, стор. 206-207.

Добролюбовим), а значно глибшими факторами соціяльно-економічного порядку — тими, про які говорив Ленін.

Тож можна було б повторити приблизно те, що вище сказано з приводу економічних відносин приєднаних країн: коли й можна говорити про зміцнення культурних зв'язків з Росією, то зворотною стороною це мало послаблення таких же зв'язків з іншими країнами, а оскільки Росія XII-XIII ст. (мабуть, повинно бути XVII-XVIII ст. — ред.) в культурному відношенні, як відомо, була країною надто відсталою, то й тут набутки виявляються меншими від збитків.

Головна теоретична помилка цієї тези визначається тим, що в основу історичних оцінок кладуться надбудовні явища. Зрештою, інтереси культурного порядку, навіть якщо б вони були цілком реальними, не можуть переважати, коли йдеться про економічний розвиток і національну незалежність. Адже культурні зв'язки розвиваються досить добре і без державного об'єднання (навіть краще без нього, бо в цьому випадкові на перешкоді не стають спроби національного цькування і національна відчуженість, що є наслідком соціяльно-економічної нерівности націй).

Часто посилаються на відоме місце з листів Ф. Енґельса до К. Маркса, де він пише, що "панування Росії відіграє цивілізаторську роль для Чорного та Каспійського морів і Центральної Азії, для башкирів і татар"[42]). Це підтвердження справедливе в тій мірі, в якій справедливо твердити, що імперіялістичні держави (які переважно відзначаються вищим рівнем історичного розвитку) здійснюють "цивілізаторський вплив" на свої колонії. Конкретизація цієї тези щодо Росії (яка не належала до числа передових країн світу) в нашій історіографії іноді зводилася до анекдотів[43]).

---

[42]) К. Маркс і Ф. Енґельс, Твори, т. 27, стор. 231.

[43]) Так, наприклад, С. Абрамзон, прагнучи продемонструвати "благотворний вплив російської культури на киргизів, наводить такі вражаючі уяву факти: киргизи, мовляв, навчилися в росіян користуватися самоварами, виделками, ліжками, закривати вікна завісками тощо (Очерки культуры киргизского народа, Москва, 1946, стор. 75).

Повертаючись до нашого питання про відносини між Україною та Росією в період, наступний за Переяславською Радою, відзначимо: Думати, що "возз'єднання" з Росією забезпечило благотворний вплив проґресивної російської культури, що розвивалася, на українську культуру[44]), можна хіба що в порядку гіркої іронії. Бо російська культура в XVII-XVIII ст. перебувала в жалюгідному стані і стояла набагато нижче від української. Вона не тільки не могла здійснювати "благотворний вплив" на українську культуру, але навпаки, сама розвивалася під благотворним впливом останньої. Відомо, що грамотність у Росії була дуже низькою, тоді як на Україні вона була набутком не лише заможних верхів, а й широких демократичних верств. Українська старшина в переважній більшості складалась з осіб, що мали прекрасну освіту, і тим вона кардинально відрізнялась від російського боярства, в переважній більшості неписьменного або малописьменного. Київська Академія до середини XVIII століття (до заснування Московського університету) була єдиним вищим учбовим закладом в Росії і справжнім поставщиком кадрів інтеліґенції для всієї країни.

Українська література, образотворче мистецтво, архітектура, музика, театри стояли на незрівняно вищому щаблі, ніж у Росії. Ще до національно-визвольної війни 1648-1654 р.р. московський уряд запрошував українських учених і мистців, доручаючи їм важливі культурно-ідеологічні справи. Так, в 30-і роки XVII ст. Єпіфаній Єловинецький і Арсеній Станівський були залучені до перекладу богослужебних книжок у зв'язку з підготовлюваною церковною реформою. Після приєднання протягом довгого часу найзначніші культурні діячі загальноросійського маштабу були переважно українцями або принаймні вихованцями українських учбових закладів. Для прикладу назвемо імена видатних письменників і громадських діячів Ф. Прокоповича, Ст. Яворського, Я. Козельського, В. Капніста, президента Російської Академії наук К. Розумовського, художників Л. Тарасевича, А. Досенка, Д. Левицького, В. Боровиков-

---

[44]) **Історія Української РСР, т. I, стор. 361.**

ського, скульптора І. Мартоса, композиторів Д. Бортнянського, М. Березівського та багатьох інших. Досить уявити хоча б перелічені постаті на тлі свого часу, щоб зрозуміти їхню визначну ролю в розвитку російської культури.

Два останні арґументи стосуються сфери міжнародніх відносин.

IV. Дуже улюбленим нашою історіографією доводом на користь тези про "благотворність" колоніяльної політики царизму є теза про те, що приєднання неросійських народів до Росії було для них єдиним виходом із становища; що це приєднання рятувало їх від загарбання іншими країнами.

Вперше така постановка питання була запропонована в цитованій вище постанові Урядової комісії конкурсу на кращий підручник з історії СРСР (1937). Там ішла мова про те, що приєднання України і Грузії до Росії було меншим злом порівняно з перспективою потрапити під владу Польщі, Туреччини та Ірану. Пізніше фіговий листок "найменшого зла" був відкинутий: почали говорити про "благотворність" приєднання як засобу порятунку від колоніяльного загарбання з боку інших країн.

Так, позитивна сторона російського завоювання Середньої Азії вбачалася в тому, що середньоазіятські країни не стали колоніями Англії[45]). Захоплення Росією Поволжжя (Казанського та Астраханського ханства) "врятувало" ці землі від загарбання їх Туреччиною[46]). Приєднанням до Росії Азербайджан був врятований від загрози "остаточного уярмлення" Іраном і Туреччиною[47]). Подібні висловлювання можна було б наводити ще й далі, але гадаємо, що й сказаного досить. Хто хоч якось знайомий з радянською історичною літературою повоєнних років, добре знає, що аналогічні заяви неодмінно з'являються на світ, як тільки мова заходить про той чи інший факт анексії з боку цар-

---

[45]) О некоторых вопросах истории народов Средней Азии, "Вопросы истории", 1951, стор. 8, № 4.

[46]) К. Наякшин, "К вопросу о присоединении Среднего Поволжья к Росии, "Вопросы истории", 1951, № 9, стор. 108-111.

[47]) Историческое значение присоединения Азербайджана к России. "Вопросы истории", 1952, № 8, стор. 83.

ської Росії. Такий метод виправдання колоніяльної політики царизму здається дуже зручним, бо завжди в кожному конкретному випадкові поряд з Росією знаходиться достатня кількість інших претендентів-розбійників, ладних прибрати до рук, що де погано лежить.

Але логіка такої арґументації виглядає надто сумнівною і мимоволі нагадує стародавні міркування про те, в якій мірі хрін є солодший від редьки. Метод "рятування" від загарбання шляхом загарбання — справді видатний шедевр єзуїтської софістики.

Ось що писав з цього приводу В. І. Ленін: "та обставина, що боротьба за національну свободу проти однієї імперіялістичної держави може бути при певних умовах використана іншою "великою" державою для її однаково імперіялістичних цілей — так само мало може змусити соціял-демократів відмовитися від визнання права на самовизначення націй, як багаторазові випадки використовування буржуазією республіканських лозунґів з метою політичного обману і фінансового грабунку, наприклад, в романських країнах, не можуть змусити соціял-демократів відмовитися від їх республіканізму"[48]).

Звичайно, перспективи уярмлення різними державами не завжди рівнозначні; отже, справді є можливість обирати порівняно менше зло. Але всяке зло залишається злом. І радіти з того, що голову Іванові відрізав Петро, бо тепер, мовляв, уже не було чого різати Семенові — навряд чи пристойно. Та й метод вимірювати маштаб конкретного зла не завжди щастить визначити з достатньою точністю та безсумнівністю.

Зокрема й у відношенні долі України в середині і другій половині XVII ст. справа здається не дуже простою. Не говорячи вже про перспективу евентуального утвердження незалежної української держави (яка, перспектива, за нашим переконанням, була цілком реальною при умові спирання не на *феодальні*, а на буржуазні тенденції розвитку), — навіть ті альтернативи російського протекторату, про які

---

[48]) В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 138.

говорив на Переяславській Раді Богдан Хмельницький, далеко не всім учасникам здавалися безглуздими.

І не випадково в часи, наступні за смертю Б. Хмельницького, на Україні досить сильними були і пропольська і протурецька партії, позиції яких уряд — всупереч власному бажанню і всупереч власним інтересам — зміцнював своєю безглуздою політикою свого безоглядного наступу на автономію Гетьманщини.

Не можна відвертатися й від таких факторів, як те, що, скажімо, Гадяцький трактат 1658 року (який в нашій літературі називається не інакше, як "ганебний" (надавав Україні в рамках Речі Посполитої значно більші автономні права, ніж Березневі статті 1654 р. — в рамках Російської держави. Як відомо, за цим договором Річ Посполита мала складатися з трьох формально рівноправних частин — Польського королівства, великого князівства Литовського і великого князівства Руського (в кордонах України, приєднаної до Росії 1654 року), які разом обирали спільного короля. Велике князівство Руське діставало повну внутрішню автономію і самоврядування.

Крім того, була можливість шведської орієнтації, що враховувала напруженість відносин Швеції як із Росією, так і з Польщею. В цьому відношенні в нашій літературі теж не все гаразд. Зокрема союз І. Мазепи з шведським королем Карлом XII всюди подається як акт, що повертав Україну під владу польської корони. У працях, присвячених Північній війні, повторюється (без посилання на джерело) відома плітка про те, що Мазепа діяв заради князівського титула і двох воєводств (Полоцького та Вітебського) — версія абсолютно неправдоподібна з огляду на те, що як гетьман України він мав значно більше, аніж ота "винагорода за зраду". Тим часом зміст угоди Мазепи з Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським добре знаний з документів 1709-1710 р.р.:

"Україна обох сторін Дніпра з військом Запорізьким і народом малоросійським має бути вічними часами вільною від усякого чужого володіння. Союзні держави ні під протекстом визволення її, чи опіки над нею, чи під яким-небудь іншим не мають претендувати на абсолютну владу над Україною й військом Запорізьким, ні на ленну залежність

чи якусь підвладність, ані не мають брати з неї якихнебудь доходів чи податків... Цілість границі її, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв її свято заховувати (зберігати), аби Україна вічними часами тішилася своїми правами і вольностями без усякого ущербу"[49]).

На превеликий жаль, тенденція до модульовання історичного процесу заради підтвердження наздалегідь постульованої тези — часто-густо шляхом іґнорування, перекручення фактів і джерел — становить явище в нашій науці неподолане.

V. І, нарешті, останній арґумент на користь думки про "благотворність" приєднання неросійських народів до Росії полягає в тому, що це приєднання зміцнювало саму Росію і завдавало удару її ворогам.

Проти справедливости цієї тези заперечувати аж ніяк не доводиться, що вірно, то вірно: Росія зміцнювала свої міжнародні позиції, загарбуючи одну країну за другою. Правильно, що приєднання України посилювало становище Росії і підважувало позиції Польщі, Туреччини, Криму. Правильно, що завоювання північнокавказьких народів завдало удару плянам Англії на Передньому Сході. Правильно, що приєднання Грузії та Азербайджану і відвоювання Вірменії було зроблене за рахунок інтересів Туреччини та Ірану.

Все це вірно, як і те, що намагання оволодіти, скажімо, протоками (Босфором і Дарданелами), яке Російська імперія так активно виявляла протягом усього XIX ст., було вигідне для царизму і в разі досягнення цієї мети політичні позиції Росії були б значно укріплені.

Але ж, ради Бога, яке це має відношення до інтересів тих країн, які ставали жертвами колоніяльного розбою? Хіба збагачення грабіжника може бути виправданням самого пограбування? Цілком зрозуміло, що колоніяльна політика завжди здійснюється в інтересах імперіялістичних країн, які забезпечують свої вигоди за рахунок гноблених націй.

---

49) Записки НТШ, т. ХСІІ, Львів, 1909, стор. 18-19.

"Возз'єднання України з Росією ослабило міжнароднє становище турецької імперії, а особливо становище залежного від Туреччини Кримського ханства... Возз'єднання України з Росією створило сприятливі умови для рішення дуже важливих історичних завдань — відвоювання в турків північного узбережжя Чорного і Азовського морів і забезпечення вільного виходу в ці моря, що мало надзвичайно важливе значення для економічного розвитку нашої країни"[50]).

Одне слово, завдяки "возз'єднанню України з Росією" остання діставала незрівняно кращі умови для здійснення своїх дальших експансіоністських плянів — "приєднання" Молдавії ("...уже в 1656 році представники молдавського уряду, виражаючи волю (!) молдавського народу, звернулися до царя Олексія Михайловича з проханням приєднати Молдавію до Росії і подати Молдавії допомогу у визволенні з-під турецького іга"[51]), Криму, Північного Кавказу, Польщі; тих експансіоністських плянів, які від певного часу подаються в нашій літературі як факти "героїчного минулого російського народу", як матеріял високого патріотичного подвигу.

А ось що писав з цього приводу В. І. Ленін:

"Ми сповнені почуття національної гордости і саме тому ми *особливо* ненавидимо *своє* (підкреслення В. І. Леніна — М. Б.) рабське минуле (коли поміщики-дворяни вели на війну мужиків, щоб душити свободу Угорщини, Польщі, Персії, Китаю) і своє рабське теперішнє, коли ті ж поміщики за допомогою капіталістів ведуть нас на війну, щоб душити Польщу і Україну, щоб давити демократичний рух в Персії і Китаї, щоб посилити зграю Романових, Бобринських, Пуришкевичів, яка ганьбить нашу великоруську національну гідність. Ніхто не винен у тому, що він народився рабом, але раб, який не тільки цурається прагнень до своєї свободи, але виправдовує і прикрашує рабство (наприклад, називає задушення Польщі, України і ін. "захистом вітчиз-

---

50) Історія Української РСР, т. І, стор. 261-262.

51) Там же, стор. 261.

ни великоросів"), такий раб є холуй і хам, що викликає законне почуття обурення, презирства і огиди"[52]).

Так, численні "возз'єднання" і "приєднання" зміцнювали міжнародню позицію загальновизнаного "жандарма Европи" і послаблювали його контраґентів. Але це не те зміцнення, яким можна пишатися, яке можна схвалювати, виправдати чи простити.

Тепер, повертаючись до конкретного питання про оцінку Переяславського акту 1654 р., маємо з'ясувати (хоч би в загальному пляні) такі питання:

1. Що становила собою Україна в середині XVII ст. і які обставини викликали війну 1648-1654 р.р.?

2. Якою була клясова позиція Б. Хмельницького та його оточення?

3. Чого шукала на Україні царська влада і яку мету вона мала, втручаючись у польсько-український конфлікт?

4. В чому полягає зміст Переяславського акту і які наслідки мав він для дальшого розвитку України і Росії?

5. Чи було Андрусівське перемир'я 1667 р. та "Вічний мир" 1686 р. підтвердженням і увічненням "союзу двох братніх народів"?

6. Які зміни соціяльно-економічного порядку відбулися на Україні у складі Росії протягом кінця XVII-XVIII ст.?

Кожне з цих питань може стати темою спеціяльної монографії, але розробка конкретної проблематики з історії України в радянській історіографії і вихід у світ ряду ґрунтовних монографій, оснований на ретельному опрацюванні архівних джерел[53]), дає можливість спертися на наявний дослідницький досвід.

Загальновизнаним є уявлення про Україну другої половини XVI і першої половини XVII ст. як про країну

---

[52]) В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 80-81.

[53]) І. Крип'якевич, "Богдан Хмельницький", Київ, 1954, В. Л. Голобуцький, "Запорожское козачество", Київ, 1957 р., Ф. П. Шевченко, "Політичні і економічні зв'язки з Росією в середині XVII ст.", Київ, 1959; О. С. Компан, "Міста України в другій половині XVII ст., Київ, 1963; І. Д. Бойко, "Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.", Київ, 1963.

кріпацьку, з безроздільним пануванням февдальних порядків. Це уявлення, однак, виявляється не зовсім вірним.

За підрахунками О. С. Компан, близько 46% населення України в XVII столітті становили мешканці міст[54]). Ця цифра здається настільки несподіваною, що не лише інші дослідники висловлюють в ній сумнів[55]) (хоча не можуть вказати, в чому полягає помилка), а й сам автор злякався наслідків *власної праці,* висунувши застереження, що йдеться, звичайно, не так про справжнє міське населення (ремісників і торгівців), як про звичайних селян — жителів поселень з міськими правами. Не встряваючи в цю полеміку, зазначимо, що в нашому випадку має значення характер занять цих 46 відсотків. Важливим є те, що міські права забезпечували їм становище поза рамками кріпосництва у власному розумінні цього слова (вони, звичайно, були зобов'язані якимись повинностями на користь февдалів — власників землі, на якій стояли ці міста і містечка, але користувалися особистою свободою).

Отже, залишається 54% від загальної цифри населення України. Серед цього населення певну частину становило козацтво, що жило поза містами, але також було звільнене від кріпосницької залежности. Питома вага його покищо не визначена точно, але можна думати, що за відрахуванням його залишиться не більше половини населення.

Далі, дослідження І. Д. Бойка показали, уже в XVI ст. близько 40% сільського населення України було спавперезоване — повністю або в такій мірі, що не могло забезпечити собі існування за рахунок власного господарства[56]). Ця частина сільського населення змушена була продавати свою робочу силу і жила заробітками у заможніших селян та латифундистів.

Нарешті потрібно мати на увазі таке специфічне явище в історії февдальної України, як слобóди, мешканці яких на

---

[54]) О. С. Компан, "Міста України в другій половині XVII ст.", стор. 73.

[55]) В. К. Якунський, З приводу відгуків на статтю "Про створення історичного атлясу України", "Укр. істор. журнал", № 4.

[56]) І. Д. Бойко, "Селянство України"..., стор. 320.

певний час звільнялися частково чи навіть повністю — від виконання февдальних повинностей.

З урахуванням усього цього виявиться, що в XVI ст. і в першій половині XVII ст. лише близько чверти населення України реально перебувало в становищі кріпацтва. Це повинно докорінним чином змінити загальну оцінку соціяльно-економічної ситуації на Україні перед початком *національно-визвольних воєн*. Февдальні відносини тут становили лише верхній шар соціяльної структури, крізь який дуже сильно пробивалися нові, буржуазні (точніше — дрібнобуржуазні) тенденції. Основною соціяльною постаттю на Україні того часу став особисто вільний дрібний виробник-селянин, найклясичнішим виразом якого був тип козака.

Під час національно-визвольної війни 1648-1654 р.р. великофевдальне землеволодіння на Україні практично було ліквідоване разом з його носіями — маґнатством та великою шляхтою, що були або знищені фізично, або повтікали на захід, рятуючи своє життя. Шляхетський стан на кінець війни був представлений нечисленними особами, що в переважній більшості належали до найнижчих шарів цієї соціяльної верстви[57]). Єдиною, по суті, формою великого февдального землеволодіння, про яке можна говорити, в цей час було землеволодіння монастирське — маєтності православної церкви.

У другій половині XVI ст. намітилося різке зростання товарно-грошових відносин, пов'язане з загальною кризою февдального господарства в маштабах усієї Европи. Як відомо, К. Маркс вважав XVI ст. переломним етапом — початком нової, буржуазної епохи. Україна становила собою невід'ємну частину европейського ринку, її історія була нерозривно зв'язана з тими процесами, які в цей час визначали головні напрямки всесвітньої історії[58]).

XVI ст. в західноевропейських країнах було позначене поворотом у бік промислового розвитку.

---

[57]) І. П. Крип'якевич, "Богдан Хмельницький", стор. 269 та ін.

[58]) О. С. Компан, Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього февдалізму. — "Укр. істор. журнал", 1966, № 1.

В Англії в цей час, наприклад, сільське господарство стало орієнтуватися на вовняну промисловість, що дістало свій вираз у перетворенні ріллі на пасовисько для тонкорунних овець ("огороджування"). Одним із зовнішніх наслідків цього було різке зростання хлібного експорту в країни Західньої Европи, в тому числі і з України (через Гданськ та інші прибалтійські порти). На експорт стало орієнтуватися і поміщицьке (фільваркове) і дрібнотоварне (селянсько-козацьке) господарство. Це теж певним чином впливало на *соціяльно-економічний* стан українського суспільства.

Дуже важливим явищем в економічному житті України другої половини XVI і першої половини XVII ст. було виникнення і поширення мануфактурного виробництва. Воно охопило головним чином промисли, які теж працювали на експорт — виробництво селітри, поташу, ванчосу, а разом з тим залізорудну, склоробну і деякі галузі харчової промисловости. Сотні рудень, гут, поташних буд, броварень, ґураленъ і т. п. підприємств, заснованих на експлуатації вільнонайманої праці, з характерним для мануфактурного виробництва поділом праці, — є надто важливим виявом тих нових тенденцій, що знаменували розклад февдальної системи і активний розвиток буржуазних відносин[59]).

Всі ці моменти обумовили серйозні зрушення в стані українського суспільства XVI-XVII ст. Велика ломка февдального, основаного на споконвічній замкнености і самодостатности натурального господарства, зародження і розвиток буржуазних відносин з їх тенденцією до встановлення і зміцнення економічних зв'язків в національному маштабі; процес утворення загальноукраїнського ринку, що формувався як певний складовий елемент загальноевропейського ринку, — все це визначало новий етап і в етнічному розвитку українського народу — процес формування україн-

---

[59]) Питання про українську мануфактуру XVI ст. в нашій літературі досі не поставлено, не зважаючи на його першорядне значення. Важливий матеріял, однак, поданий у кн. І. Д. Бойка "Селянство України", стор. 68-80.

ської нації[60]). Пробудження національної свідомости і знайшло свій вираз у початкові збройної боротьби українського народу за своє національне (і разом з тим — соціяльне) визволення, що розпочалося в кінці XVI ст. так званим повстанням Криштофа Косинського[61]).

Найактивнішою силою в цій боротьбі було козацтво. Під кутом зору клясової характеристики воно становило собою найбільш чітко визначену частину буржуазного елементу, що виник і зформувався як антитеза февдальної кляси. В середині XVI ст. козацтво створило свою політичну організацію — Запорізьку Січ, — ту, за висловом Маркса, "своєрідну козацьку республіку", яка в умовах іноземної окупації основної території країни та остаточної ліквідації будь-якої політичної автономії України, взяла на себе функції носія української державности. Пізніше, в середині XVII ст., в наслідок успіху національно-визвольної боротьби державна організація Запоріжжя була поширена майже на всю Україну.

Під певним кутом зору безперервний ланцюг козацько-селянських повстань від 1591 до 1648 року можна розглядати як боротьбу двох держав, з яких одна (февдальна в своїй суті) окупувала територію другої, прагнучи зберегти своє панування й надалі, а друга (буржуазна за своєю природою) відстоювала незалежність і прагнула звільнити і повернути під свою юрисдикцію власну територію. В такому разі державну діяльність Б. Хмельницького слід розглядати (об'єктивно, незалежно від його свідомої орієнтації на февдальні тенденції) не як створення української державности, а як поширення історично складеної політичної системи Запоріжжя (що в цьому відношенні виступало від лиця усієї України) на волость, тобто на територію, визволену з-під іноземної окупації.

Історична трагедія України в XVII ст. полягала в тому,

---

60) К. Г. Гуслистий, Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений. — Народы европейской части СССР, т. I, М., 1964, стор. 577.

61) О. М. Апанович, Національно-визвольні війни в епоху февдалізму, "Укр. історичний журнал", 1965, № 12.

що Б. Хмельницький та інші особи, що стояли на чолі національно-визвольної боротьби, не розуміли об'єктивних історичних тенденцій і, спираючись на рештки февдальних сил, в пляні соціяльному намагалися утримати Україну від тих ґрунтовних змін і зрушень, які були продиктовані логікою історичного розвитку. Отож, в якій мірі Хмельницький спромігся виконати покладену на нього історичну місію, — окреме питання, що вимагає спеціяльного розгляду.

6.

Надмірна ідеалізація Б. Хмельницького є характерною рисою радянської історіографії часів культу особи. До середини 30-х років цей діяч української історії викликає до себе досить стримане ставлення, що визначалося реальною оцінкою його клясової позиції. Так, у 59-му томі "Большой Советской Энциклопедии" він визначений як характерний представник верхівки української февдально-козацької старшини, що прагнула зрівнятися в правах з февдалами Польщі — польською шляхтою[62]). Клясовими інтересами української шляхти "пояснюється і жорстока розправа Хмельницького з народнім повстанням, яке йшло далі визнання рівноправ'я українських февдалів з польськими. У своїй політиці у відношенню до повсталого селянства Хмельницький неодноразово користувався чисто провокаційними методами, що переслідували мету зломити силу селянського повстання... Зрадницькою була тактика Хмельницького у відношенні до народніх повстань під керівництвом Нечая, Богуна та інших: Хмельницький не тільки "зберігав невтралітет", а й подавав безпосередню допомогу польським військам, які придушували народні повстання; відомі випадки прямої інспірації повстань з метою їх розгрому"[63]).

За тодішніми (в 30-х роках) уявленнями Б. Хмельницький "не був і не міг бути вождем революції і відігравав у ній ролю зрадника повсталих козацько-селянських мас,

---

[62]) БСЭ, перше видання, т. 59, Москва, 1935, стор. 316.

[63]) Там же, стор. 817.

сприяючи закріпленню колоніяльного панування Росії над Україною і кріпосницького гніту"[64]).

У кінці 30-х років почалося поступове піднесення Хмельницького на щит як ватажка національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Поворотним моментом була згадувана вище постанова Урядової комісії конкурсу на підручник з історії СРСР, де вперше в радянські часи дано позитивну оцінку діяльности Хмельницького і Переяславського акту. В 1939 році вийшла в світ книжка К. Осипова[65]) (написана, правда, не так на безпосередньому дослідженні історичних джерел, як на базі відомої монографії М. Костомарова. Одночасно розпочалася пропаґанда імени Хмельницького в літературі і мистецтві (п'єса Корнійчука, кінофільм І. Савченка і т. д.). В цих творах клясова приналежність Б. Хмельницького старанно затушковувалась, натомість всіляко підкреслювались його заслуги в справі керівництва повсталими масами козацтва і народу.

Найвищої точки ця апологетика досягла під час Великої Вітчизняної війни, зокрема в зв'язку з заснуванням ордена Богдана Хмельницького.

Ось кілька визначень, характерних для тих днів:

"Найвидатніший політичний діяч того часу, він дуже добре розумів, що порятунок українського народу можливий на одному лише шляху — в союзі з братнім російським народом. Розв'язанню двох основних завдань присвятив Богдан Хмельницький своє життя: визволення України від чужоземного ярма і об'єднання України з Росією. Досягнення цієї мети він добивався усією силою своєї могутньої волі, своєї невичерпної енерґії. На службу своїй великій ідеї він поставив свій блискучий талант організатора, видатні якості полководця і воєначальника, своє мистецтво видатного дипломата"[66]).

---

[64]) Там же, стор. 816.

[65]) К. Осипов, "Богдан Хмельницький", серія "Жизнь замеч. людей", Москва, 1939.

[66]) "Правда", 11 жовтня 1943.

"Полум'яний патріот і безстрашний воїн, що умів так само пристрасно ненавидіти ворогів, як і любити свою рідну землю, Хмельницький блискуче розв'язав поставлені перед ним історією завдання"[67]).

"Великий син українського народу", "мудрий державний діяч і славний полководець", "національний герой українського народу"[68]) — славослов'ю немає меж. "В жилах нашого народу тече, буяє, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького"[69])... Слухайте, слухайте! Не кров народу тече в жилах Богдана Хмельницького, а навпаки — кров Хмельницького в жилах народу!!! Ось до якої нісенітниці доводив нічим не зміряний і не стримуваний ентузіязм.

Наведені дефініції набули значення офіційної доктрини і міцно утвердилися в історичній літературі.

Таким чином, бачимо в радянській історіографії дві крайні точки щодо оцінки діяльности Богдана Хмельницького: суто неґативну до 1937 і захоплено-панегіричну після цього. І обидві вони, як кожна крайність, не є вповні вірними. Богдан Хмельницький був справді видатним діячем свого часу і народнім героєм — у тій мірі, в якій саме він підняв і очолив повстання проти шляхетської Польщі, здобув цілий ряд блискучих перемог і забезпечив визволення України з-під польсько-шляхетської неволі. Завдяки цьому він заслужив вічну славу й подяку українського народу, що дістало свій вираз у численних героїчних піснях і думах, присвячених преславному ватажкові народньої боротьби.

Але разом з тим не можна забувати й того, що Б. Хмельницький був типовою постаттю февдальної кляси і виразником февдальної ідеології *в той період, коли февдальна система давно вже стала реакційною силою на шляху проґресу,* тому за конструктивною програмою вважати його проґресивним діячем неможливо — в тій мірі, в якій він вважав своєю метою утримання народного руху в певних рамках, домагався збереження на Україні февдального ладу, не спиняючись в цьому перед прямою зра-

---

[67]) Збірник "Богдан Хмельницький", Київ-Харків, 1954, стор. 11.

[68]) Там же, стор. 10, 13, 24.

[69]) "Радянська Україна", 14 жовтня 1948 р.

дою повсталих мас (як це було, наприклад, під Берестечком). За це його нещадно картали найбільш революційно настроєні представники суспільної думки на Україні і зокрема — Т. Г. Шевченко, який не міг простити цьому напівгероєві, напівзрадникові те, що, ставлячи свої клясові інтереси вище від народніх, він кинувся в обійми царизму, прирікаючи цим Україну кілька століть стогнати у кріпосницькому пеклі.

Як представник февдалізованої козацької старшини Б. Хмельницький від самого початку відстоював інтереси своєї соціяльної групи, зв'язаної із збереженням і розширенням політичної автономії України в складі Речі Посполитої. Саме в такій ролі він з'явився і на Масловому Ставі в 1636 р. і в Варшаві в 1647 р. зі скаргою на свавілля Конецпольського та його прихвостня Чаплинського.

Розпочинаючи свій виступ проти маґнатського засилля (з відома і навіть за підтримкою короля Владислава IV), він, мабуть, не сподівався на ті наслідки, які ця акція мала потягти за собою[70]). Він викликав до життя сили, упоратися з якими було важко, і тому змушений був шукати паліятивних заходів, якби хоч якось невтралізувати антифевдальний ентузіязм народніх мас.

Ф. П. Шевченко наводить переконливий матеріял на підтвердження думки, що принаймні на першому етапі визвольної війни Б. Хмельницький не мав наміру вибивати Україну зі складу Речі Посполитої[71]). Головною метою його політики на той час було досягти максимальних вигід для козацької старшини (збільшення реєстру, повернення деякої автономії козацького війська, забезпечення прав православної церкви тощо). Самі ці моменти були головним сюжетом переговорів з польськими комісарами взимку 1648-1649 р.р. Збаразької та Білоцерківської угод. Зрештою, саме це ж становило головний зміст угоди з царським урядом (Березневі статті 1654 р.). У цих документах дістала своє яскраве відображення консервативна позиція

---

[70]) Ф. П. Шевченко, Політичні та економічні зв'язки з Росією..., стор. 96.

[71]) Там же, стор. 58-157.

самого Хмельницького і тієї частини старшини, яка його підтримувала — забезпечення інтересів української шляхти за рахунок народніх мас.

Ця ж позиція знайшла свій вияв і в практичній діяльності українського уряду, очолюваного Хмельницьким, після визволення. Численні універсали на послушенство, підтвердження земельних февдальних володінь, прагнення до масового повернення козаків у посліпльство, роздачі нових маєтностей представникам старшини, придушення всякої спроби антифевдальних виступів, а й навіть просто радикальної позиції (згадаємо для прикладу страту Гладкого, Мозиря та ін. у 1651 р.) — все це мало єдине і чітко сформульоване спрямування. Характеризувати все це як діяльність "народнього героя", "виразника волі українського народу", "захисника інтересів народніх мас" — можна лише при умові повного забуття принципів марксизму-ленінізму.

Але найдивовижнішим є намагання історіографії 40-50 р.р. переконати читача в тому, що Б. Хмельницький трохи не з колиски мріяв про "возз'єднання з братнім російським народом". Аби хоч якось довести цю тезу, наводиться анекдотичний арґумент: в одному з донесень Бутурліна до Москви говориться, що Хмельницький, нібито, розповідав, що "как де он еще был мал, и отец де его гетьманов приказывал ему: как де ты учнешь служить, не моги де себе того учинить, что б де тебе ходить войною на Московское государство"[72]).

Звідси мало б випливати, що батько Хмельницького радив майбутньому гетьманові орієнтуватися на Москву (хоча кожному ясно, що йдеться лише про утримання від походів на Московську державу). При цьому цілком забувається необхідність елементарної критичности у підході до використання історичних джерел: ця (і подібні до неї) заява, що поза сумнівом становила собою звичайну в тих умовах дипломатичну гру, маючи на меті схилити царський уряд на бік Хмельницького, беруться за чисту монету та

---

72) Акты ЮЗР, т. X, № 4, стор. 244.

інтерпретуються в дослівному розумінні як повний і щирий виклад справжнього настрою козацького гетьмана.

Але, ставлячи питання таким чином, наша історіографія неспроможна відповісти на сакраментальне питання, що неминуче постає як одне з головних: чому ж у такому разі Хмельницький, готуючи виступ проти Польщі і шукаючи собі евентуальних союзників, не зробив і найменшої спроби зав'язати стосунки з Москвою? Чому він волів краще звернутися за підтримкою до кримського хана, з яким доти Україна мала виключно ворожі стосунки, — йдучи на чималі жертви і важачи життям власного сина? Чому ця проста і, здавалось би, природна думка про союз з Росією навіть не спала йому на думку?

Але жодної таємниці в цьому немає: навесні 1648 року царська Росія становила собою не потенціяльного спільника, а цілком реального ворога повсталого українського народу. Зв'язаний з Польщею договірними зобов'язаннями допомагати їй військовою силою, московський уряд дійсно був готовий втрутитися в польсько-український конфлікт, але не на боці Б. Хмельницького, а на боці шляхетської Польщі[73]): російські війська стояли напоготові у прикордонних містах — Путивлі, Севську, Хотизьку. Але вибух народнього повстання в самій Москві запобіг дальшому розвиткові подій[74]).

Про це у нас якось не прийнято згадувати, хоча аналогія справжніх інтересів двох сусідніх народів напрошується.

Як відомо, першу спробу вступити у зносини з царським урядом Б. Хмельницький зробив лише після Корсунської битви, коли перемога повстання стала цілком очевидною, та й то при загадкових умовах. У червні 1648 р. козаки перехопили російського гінця з листом від севського воєводи до Адама Киселя. Хмельницький наказав повернути гінця назад, давши йому замість відповіді київського воєводи свого листа до царя Олексія Михайловича. В цьому листі є такі слова: "зичили бихмо самодержця господаря такого

[73]) І. П. Крип'якевич, 'Богдан Хмельницький", стор. 417-418.

[74]) Ф. П. Шевченко, цит. пр., стор. 81.

в своєй земли, яко ваша царская вельможность"[75]). Ці слова тлумачаться в нашій літературі дуже вільно, як вислів бажання перейти під російську зверхність[76]). Але про таку можливість у документі нема й слова: якщо навіть не вважати ці слова звичайнісінькою ввічливістю (адже йдеться про бажання мати государя *подібного* до Олексія Михайловича, а не про самого його), натяк виглядає не дуже ясним. З приводу цього існує велика література, при чому дослідники сходяться на тому, що лист Хмельницького від 8 червня відбиває політичну ситуацію в Польщі після смерти короля Владислава IV: в момент, коли писався цей лист, в Польщі не було короля, і кандидатура Олексія Михайловича була однією з імовірних. Отож, очевидно, малося на увазі евентуальне обрання московського царя на польський престол.

Як не тлумачити цей лист, не можна забувати, що Б. Хмельницький, ведучи складну дипломатичну гру і шукаючи можливі об'єкти орієнтації, досить щедро роздавав аванси і натяки направо й наліво — і турецькому султанові, і кримському ханові, і шведському королеві, не кажучи вже про короля польського, в численних листах до якого він незмінно називав себе вірним підданим і підніжком.

У листі до Адама Киселя, написаному в тому ж червні 1648 р., Хмельницький запевняв адресата у своїй вірності Речі Посполитій і просив бути заступником щодо забезпечення колишніх вольностей Війська Запорізького: "Ми розіслали по всій Україні універсали про те, що кожен з нашого Війська Запорізького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти і заворушення мусять припинити, щоб ми у найбільшій ласці його королівської милости, якого господь Бог з ласки своєї святої нам і всій Речі Посполитій охоче дасть, залишатися могли"[77]).

---

[75]) Документи Б. Хмельницького, К., 1961, стор. 49.

[76]) В І томі "Історії Української РСР" (К., 1953), стор. 227, наведене факсиміле цього з підписом: "Фотокопія листа Б. Хмельницького від 8 червня 1648 р. російському царю Олексію Михайловичу з проханням прийняти Україну до складу Російської держави".

[77]) Документи Богдана Хмельницького, стор. 53.

А в листі до короля Владислава IV, написаному теж у червні 1648 р., він запевняв: "А ми, як і раніше були вірнопідданими в.к. милості, так і нині завжди готові, борючись проти ворогів Речі Посполитої, віддати своє життя на гідність в.к. милості пана нашого милостивого"[78]).

Отже розібратися в тому, що є виразом справжніх намірів, а що є дипломатичною грою — не дуже просто.

7.

Зворотною стороною ідеалізації Б. Хмельницького в радянській історіографії була ідеалізація російського царизму. Від певного часу московський уряд у нас почали зображувати у вигляді захисника України. І в цьому бачимо тенденцію до зняття принципової межі поміж російським царизмом і російським народом.

Так, у І томі "Історії Української РСР" (стор. 264) читаємо, що в боротьбі з турецько-татарськими загарбниками "на захист України виступила сильна Російська держава, здатна протистояти іноземним загарбникам". У дійсності вірніше було б сказати навпаки. Як відомо, Запоріжжя й до середини XVII ст. було міцним заслоном проти турецько-татарської аґресії, що забезпечував південно-східні рубежі Речі Посполитої. Від середини XVII ст. воно захищало південні рубежі Московської держави, — якщо в XV-XVI ст. татарські наскоки неодноразово спустошували російські землі (нерідко аж до самої Москви), то в XVII-XVIII ст. жодного подібного випадку не знаємо і велика заслуга в цьому належить запорізькому (як і донському) козацтву.

Російсько-турецькі війни XVIII ст. велися передусім українськими силами і за рахунок України; лише в кінці XVIII ст. Запоріжжя як військовий заслон стало непотрібне і було ліквідоване 1775 р. військами генерала Текелія. Отож, правильніше було б говорити про захист Україною Росії від турецько-татарської небезпеки, а не навпаки.

---

[78]) Там же, стор. 35.

Російський царизм розглядав Україну як частину своїх споконвічних володінь, що нібито ще за часів Київської Руси знаходилася під владою російської корони (дім Мономаха). Приєднання України до Росії в 1654 р. відповідно оцінювалося як повернення цих володінь, — подібно до того, як перед тим були повернуті Смоленщина, Псков та інші російські землі.

Але приєднання українських земель ставило перед царським урядом серйозні проблеми. Акт цей відбувся на хвилях народньої боротьби, що мала яскраво виражене антифевдальне спрямування, і кінець-кінцем спричинилася до майже повної ліквідації великого февдального землеволодіння (крім монастирського). Характерною тенденцією доби було масове покозачення посполитого селянства, що фактично означало звільнення його від більшости февдальних повинностей. Отже, реально можна говорити про торжество дрібнобуржуазного елементу в клясовій структурі українського суспільства цього часу. З цим доводилося рахуватись.

Тим часом головний принцип політики царизму щодо України полягав у поступовому поширенні на неї порядків, що панували в самій Московщині. Іншими словами, йшлося про *реставрацію февдалізму*, при чому — в його найжорстокішій, найбрутальнішій, напівазіятській формі. Цей процес затягнувся майже на півтора століття завдяки активному опорові українського народу — опорові, що знаходив свій вираз у неодноразових збройних виступах (Переяславське повстання 1666 р., повстання 1668 р., повстання Булавіна 1707 р. та ін.). Цей протест дуже часто набирав антиросійського характеру.

Але цей протест і досі залишається в нашій історіографії не висвітленим; головною перешкодою в цьому є відхід істориків від основного марксистського принципу клясової оцінки кожного конкретного історичного явища. Вище наводилися дефініції, якими нагороджуються в нашій літературі головні історичні діячі України другої половини XVII ст. — початку XVIII ст. За поширеними уявленнями, І. Виговський, П. Тетеря, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Брюховецький, П. Іваненко, Н. Ханенко, К. Гордієнко, не кажучи вже про Мазепу чи П. Орлика, — "зрадники",

"ставленики", "агенти", "васали", "найлютіші вороги" своєї власної країни.

Виходить досить дивна картина: український народ протягом століття не спромігся висунути із свого середовища жодного значного політичного діяча, який не виявився б зрадником або чиїмсь агентом, — бо рано чи пізно мусив виступити проти царизму. Навіть Брюховецький — цей нікчема, цей природжений льокай і холуй, — під тиском обставин змушений був (правда, невдало) підняти зброю проти російського панування.

Очевидно, причини цієї дивної ситуації лежать не в сфері психологічної патології, а повинні мати якесь історичне, соціяльне обґрунтування. Коли йдеться про "зраду" гетьмана (тобто, глави держави), то ця "зрада" обертається зрадою самого себе. Важко уявити собі, щоб хтось, ставши гетьманом і зосередивши в своїх руках реальну владу над суверенною (хоча й васальною) державою, міг мріяти про ролю агента або ставленика маґнатської Польщі, або султанської Туреччини, або ще когось. В цьому немає жодної логіки. І коли ще можна припустити, що якась окрема особа, в силу своєї розумової неповноцінности, могла просто не усвідомити реального співвідношення цінностей (як, скажімо, той же Брюховецький, що принижено вимолював боярський титул, не розуміючи, що посада гетьмана була варта набагато більше), то припускати масове, суцільне нерозуміння політичної обстановки всіма скільки-небудь значними діячами України того часу навряд чи можливо.

При тій манері викладу, характерній для нашої історіографії, залишаються повною таємницею мотиви поведінки всіх цих "зрадників" та агентів. Незрозуміло, чому Іван Виговський, маючи підтримку російського уряду, забажав відновити над Україною (отже і над собою) польсько-шляхетське панування. Незрозуміло, чому Мазепа, користуючись необмеженим довір'ям Петра І, захотів продавати Україну (отже, самого себе) іноземним поневолювачам. Неясно, чому Петро Дорошенко, який спочатку орієнтувався на Росію і добивався об'єднання всіх українських земель в рамках російської держави, раптом пішов на союз з турецьким султаном і визнав протекторат Туреччини. Таких незрозумілих "чому" можна поставити надто багато.

Очевидно, справа тут не в особистих моментах, і справжні причини того ланцюга подій, про який мова, слід шукати в сфері корінних, клясових взаємин доби. Ці причини коріняться не тільки в позиції того чи іншого українського політичного діяча, а перш за все — в тій політиці самого російського царизму, що мала на увазі перетворити Україну на провінцію Російської держави, поширивши на неї загальноросійські порядки і звівши нанівець усі здобутки національно-визвольної війни 1648-1654 р.р.

8.

Тепер можемо підійти й до питання про те, що відбулося в Переяславі 5 січня 1654 р. Зараз у нашій історіографії загальнопоширеною є формула, що Переяславський акт становив собою "возз'єднання двох братніх народів — українського й російського".

"Возз'єднання України з Росією, що *об'єднало два великі слов'янські народи* (підкреслення наше — М. Б.),... мало величезне проґресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів"[79]).

Ця формула про об'єднання двох народів є історично невірною. В дійсності об'єднувались не народи, а держави, одна з яких була февдальною, а друга — в особі старшинського уряду — прагнула (всупереч волі власного народу) до реставрації февдалізму. Контраґенти Переяславського договору аж ніяк не були виразниками народніх інтересів — ані *цар Олексій Михайлович*, ані Б. Хмельницький та його уряд. Заяви типу: "Виконуючи волю народніх мас, Богдан Хмельницький посилив у 1653 році переговори з російським урядом про возз'єднання України з Росією" або: "Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією було виявом волі і бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові"..."[80]), дуже поширені в літературі, не відбивають суті справи. Про справжні інтереси народу (українського чи російського) ніхто не думав і не питався ані в Москві, ані

---

[79]) Історія Української РСР, т. I, стор. 258.

[80]) Там же, стор. 255.

в Переяславі — проблема розв'язувалася на зовсім іншому рівні. Участь рядового козацтва і міщан у Переяславській Раді, так само як і посадських людей у Земському соборі 1653 р., так же мало визначала народній зміст події, як, скажімо, крики "згода, згода!", якими рядове козацтво і поспільство вітало Гадяцький договір 1658 р.

Обидві сторони, що уклали Переяславську угоду, були єдині, принаймні, в одному, а саме — в прагненні відновити на Україні февдальні порядки. Про це дуже чітко сказано у вимозі української старшини, що на чолі з Б. Хмельницьким вела переговори в Переяславі 10-12 січня, і що була покладена в основу договору з царським урядом: "В Запорожском же войске кто в каком чину был по ея места, а ныне бы государь пожаловал, велел быть по тому, чтобы шляхтыч был шляхтычем, а козак козаком, а мещанин мещанином"[81]).

Аналогічним чином точка зору ця висловлена самим Б. Хмельницьким ще до присяги 8 січня 1654 р.: "И хто был шляхтич, или козак, или мещанин, и хто в каком чину наперед сего и какие маетности у себя имел, и тому всему быть по прежнему"[82]). Отже йшлося про збереження станової структури февдального суспільства.

Але особливо занепокоєна була старшина приборканням повсталого селянства. Як уже говорилося, одним з прямих і безпосередніх наслідків національно-визвольної війни було масове покозачення селян, тобто їх перехід з февдального залежного стану в стан особисто вільних дрібних виробників. Цей процес викликає неґативну реакцію з боку панівних кіл українського суспільства — шляхти, що вціліла, та старшини, яка прагнула зрівнятися в правах з шляхтою і зайняти певне місце серед февдальної кляси. В покозаченні посполитих вона вбачала небезпеку для своїх прагнень і тому мріяла про повернення основної маси селян в колишнє становище кріпаків. Це знайшло своє відображення навіть у Березневих статтях 1654 р. Реєстр обмежено 60 тисячами; всі випищики мали повернутися в стан посполитих: "Как великый государь наш, его царское величество,

---

[81]) Історія України в документах і матеріялах, т. III, стор. 257.

[82]) Там же, стор. 255.

гетьмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините: кто будет козак или мужик; а что б число войска запорожского было 60 000. И великий государь наш, его царское величество, на то изволил им, числу списковым козакам быть велел"[83]).

Другою турботою української шляхти і старшини було — забезпечити свої маєтності: "и пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты[84]). Ці інтереси теж ретельно забезпечувалися царським урядом.

Вже С. Зарудний і П. Тетеря, які в березні 1654 р. вели переговори в Москві, одержали царські грамоти на маєтності "со крестьянами и со всеми угодьями" — і для себе і для гетьмана. Після цього українська старшина і шляхта, немов зграя вовків, кинулася й собі випрошувати царські грамоти. Чимало володінь одержали родини Виговських, Золотаренків та інші[85]).

Ця тенденція викликала активний протест з боку рядового козака. Характерним свідченням цього є скарга І. Виговського царському урядові, передана через П. Тетерю в серпні 1657 р.:

"хотя царское величество его, писаря, и отца его, и братьев и пожаловал, только они тем ничем не владеют, опасаясь от войска Запорожского". Далі Тетеря просив, "щоб царское величество ни про что про то, чем кто от царского величества пожалован, объявляти не велел... а только де войско (тобто козаки — М. Б.) про то сведают, что он писарь, с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маетности, и их всех тотчас побьют"[86]).

Так і сам Тетеря, одержавши від царя грамоту на м. Смілу, змушений був приховувати її від війська і просив, щоб про ту грамоту не стало відомо козакам.

---

[83]) Там же, стор. 262.
[84]) Там же, стор. 255.
[85]) І. П. Крип'якевич, цит. пр., стор. 273, 279-280.
[86]) Акты ЮЗР, том XI, стор. 717-720.

Подібні факти досить яскраво показують клясову ситуацію на Україні в момент приєднання до Росії і клясовий характер Переяславської угоди. Ця угода становила клясову змову української старшини, що активно феодалізувалася з російським царизмом, орієнтованим на збереження (чи вірніше — реставрацію) на Україні феодального ладу. За своїм характером і спрямуванням це був антинародній акт, покликаний приборкати повсталі маси трудового населення, зрадою національних інтересів.

Б. Хмельницький і його оточення на кшталт І. Виговського, І. Золотаренка, М. Пушкаря та інших бачили в царизмі ту силу, яка мала допомогти їм тримати в шорах непокірну чернь. У певному розумінні царизм дійсно виступав у ролі "захисника", але аж ніяк не захисника українського народу.

Треба сказати, що робив він це цілком послідовно і охоче, бо бачив на Україні вузол дуже небезпечних волелюбних тенденцій, які могли легко перекинутися і за межі України. Відомо, що визвольна боротьба українського народу викликала повстання селян у Польщі (під проводом Костя Паперського); знаходила вона свій відгук і в Росії. Побоювання царя і бояр не були марними: не минуло й 15 років після Переяслава, як у Росії почалася селянська війна під проводом Степана Разіна, що поставила під загрозу ввесь існуючий лад. Ця війна вибухнула під активним впливом подій на Україні; запорізьке козацтво брало в ній безпосередню участь, а на українських землях це повстання знайшло широкий відгук. Тому цілком зрозуміла настороженість, з якою московський уряд *придивлявся до подій на Україні,* чому він так довго вагався з вирішенням питання про перехід українських земель до складу Росії, воліючи піти скоріше на угоду з Польщею, аніж припустити дальший розвиток антифеодальних тенденцій.

Цілком очевидною була позиція царського уряду і щодо політичного статусу України в складі Російської держави. Але тут його інтереси корінним чином розходилися з інтересами української старшини: він розглядав автономію України як тимчасову і дошкульну поступку, прагнучи розрахуватися з нею по можливості швидше, — в той час як правлячі кола України схильні були дуже ретельно обе-

рігати свої "вільності". Старшина з Б. Хмельницьким на чолі сподівалася зберегти автономію козацької держави і той політичний лад, який викристалізовувався в процесі визвольної боротьби (республіканський устрій, виборність усіх ланок уряду, власна військова організація, фінансова система, право міжнародніх зносин).

Отож, дотримуватися Переяславських угод царський уряд аж ніяк не збирався, і якщо процес ліквідації української держави затягнувся майже на півтора століття, то сталося це аж ніяк не через недостачу його бажання. Ці півтора століття в історії України являють собою своєрідний двобій, у якому рішучі випади царизму чергувалися з вибухами активної збройної боротьби українського народу, які змушували до тимчасового відступу.

Ще самому Б. Хмельницькому довелося відчути централізаторську тенденцію з боку Москви, у зв'язку з чим він мав серйозно замислитися над дальшою долею російсько-українського союзу. Його наступник, І. Виговський, змушений був уже підняти зброю на своїх недавніх покровителів і "благодійників". Гадяцька угода і битва під Конотопом трохи охолодили ентузіязм царських політиків і стали на перешкоді негайної реалізації плянів царизму. Але Андрусівське перемир'я 1667 р., укладене з Польсько-Литовською державою, повністю перекреслило Переяславський акт.

У тексті Андрусівського трактату читаємо: "А которые городы и земли от коруны Польской и великого княжества Литовского *завоеваны суть* (підкреслення наше — М. Б.) и оставляют во владении и в державе его царского величества (далі йде перелік земель), оставатись имеют все в стороне его царского величества"[87]).

Отже, йдеться про перехід до Росії *не приєднаних за власною волею, а відвойованих Росією* земель. Україна тут взагалі не визнається за юридичну сторону чи політичного контрагента — таким виступає Річ Посполита. Представників України, як відомо, навіть не допустили до участи в переговорах. Дві держави — Польща і Росія — розв'язали

---

[87]) Полное собрание законов Российской империи, т. I, стор. 656.

свої відносини збройною рукою і одна з них відступила другій частину своїх володінь.

Таким чином, рішення Переяславської Ради мали значення офіційного акту протягом 13 років. Дальша історія розвитку українсько-російських відносин визначалася іншими факторами, іншими угодами і документами.

Андрусівське перемир'я повинно було стати поворотним моментом в історії України: на завойовані землі, природно, мали бути поширені порядки країни-завойовниці. Так, в кожному разі, було досі, коли Росія в наслідок війн з Литвою та Польщею включала в межі своїх державних кордонів, скажімо, Смоленські, Полоцькі, Новгород-Сіверські та інші землі, останні ставали органічною частиною Московської держави і сферою діяння всіх її соціяльно-політичних інституцій. З автономією України, її республіканським ладом і т. п. небажаними (з точки зору царизму) речами малося покінчити раз і назавжди.

Але й на цей раз так не сталося. Андрусівське перемир'я викликало на Україні повстання, яке очолили П. Дорошенко та І. Сірко і до якого *змушений був приєднатися І. Брюховецький*. Царське панування було поставлене під загрозу. Довелося відступати: процес інтеґрації України в рамках Московської держави було затримано, хоча "вічний мир" 1686 р. підтвердив основні умови Андрусівського перемир'я. Інтеґрацію лише загальмовано, але сама тенденція збереглася й надалі. Наслідки загальновідомі.

Соціяльно-економічні процеси, які відбувалися на Україні протягом другої половини XVII ст. і які в кінцевій формі визначають історичну оцінку переходу України під російський протекторат, мали цілком певний і визначений характер. Зараз немає ані змоги, ані потреби докладно викладати хід подій і ті результати, якими він був увінчаний. Гадаємо, тут немає нічого ані спірного, ані неясного. Тому просто перелічимо ці наслідки.

1. Феодальні порядки були реставровані в повній мірі і в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом. Велике землеволодіння було відновлене в повних маштабах. Українська шляхта (разом із феодалізованою старшиною), як це вона не раз робила й до того, зрадила власний народ. Протягом

тривалого часу вона добивалася від царського уряду рівних прав з російським дворянством, а досягши цієї мети шляхом простого злиття з ним, відмовилася від усіх своїх колишніх "вольностей і привілеїв". Натомість кріпосництво, що існувало в Російській державі, простим актом було поширене на українське селянство і проіснувало тут (як і в цілій Росії) до 1861 р. Таким чином усі соціяльно-економічні здобутки національно-визвольної війни були остаточно зведені нанівець.

2. На середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати ролю головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені; вони виявилися неспроможними протистояти злагодженій і добре озброєній февдальній машині царської Росії. На кінець XVII ст. буржуазні відносини на Україні були виражені значно слабіше, аніж перед початком національно-визвольної війни, не кажучи вже про 50-і роки XVII ст., коли велике февдальне землеволодіння було практично ліквідоване. На зміну дрібнобуржуазному сільсько-господарському виробництву знову прийшло латифундіяльне, основане на застосуванні кріпосної праці. Мануфактурне виробництво підупало; позбавлені самоврядування міста переживали занепад соціяльно-економічного життя.

3. Політична автономія України була ліквідована остаточно і повністю в другій половині XVIII ст. В 1764 р. остаточно скасовано гетьманщину; в 1775 р. здобуто і зруйновано Запорізьку Січ — останнього носія української державности. Від того аж до 1917 р. Україна своєї держави не мала.

4. Значний крок назад зроблено в сфері культурного життя. Країна майже з стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII ст. Павло Алепський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток. Найзначніші й найталановитіші представники української інтеліґенції зараховувалися (і продовжу-

ють зараховуватися) до числа діячів російської культури (Микола Гоголь, Михайло Глинка, Ілля Рєпін та ін.).

5. Українська мова була заборонена ще на початку XVIII ст. спеціяльним указом Петра I, виданим у 1720 р., "дабы никакой розни и особаго наречия не было". Цей указ завдав жорстокого удару справі книгодрукування на Україні (він забороняв видавати на Україні будь-які книжки, крім богослужебних). Україна, що довгий час була поставником книг в інші країни, в тому числі і в Росію, тепер змушена була сама ввозити з Росії книги, друковані чужою для неї мовою. Це в свою чергу боляче відбивалося на стані української літератури, яка аж до Тараса Шевченка вважалася "літературою другого сорту". І пізніше царський уряд неодноразово підтверджував своїми циркулярами заборону української мови і українського книгодрукування (указ Валуєва 1863 р., Емський указ 1876 р.).

Все це, звичайно, було наслідком не "возз'єднання двох братніх народів", а клясового зговору з російським царизмом української шляхти і старшини, яка заради своїх клясових інтересів зрадила свою національність, інтереси своєї країни, свого народу.

Підведемо підсумки поставленого в заголовку питання. Гадаємо, відповідь сама собою випливає із сказаного.

В січні 1654 р. Українська держава добровільно визнала протекторат Московської держави і ввійшла до її складу при умові точно визначеної угодою автономії. Це був акт приєднання Української держави до Російської.

В 1667 році царський уряд зрадив угоду, досягнуту за тринадцять літ перед тим у Переяславі, і уклав з Річчю Посполитою договір, територіяльний поділ України між Польсько-Литовською і Російською державами, в наслідок якого Лівобережна Україна розглядалася царським урядом як завойовані (чи відвойовані) землі. Отже, це був акт загарбання лівобережних земель України російським царизмом, вияв колоніяльних тенденцій, притаманних йому на протязі всього його існування.